

The Documents, Narrators, and Manuscripts of the Al-Ṣaḥīfa al-Sajjādiyya (A Comparative Response to Rejecting the Doubts of Opponents)

Fatemeh Taherizadeh* 

PhD Student in Theological Denominations. University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

Mohammad Moeini Far 

Assistant Professor, Department of Islamic Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran

Akbar Bagheri 

Assistant Professor, Department of Islamic Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

Seyyed Mohammad Sebt Tabataba'i Yazdy 

Professor in Department of Shia Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

1. Introduction

The life of ʿAlī Ibn-e al-Ḥusayn al-Sajjād (ʿa) occurred in one of the most challenging times for the Ahl al-Bayt (ʿa) and the Shiite community, because many restrictions were imposed by the oppressive Al-Khilāfa al-Umawīyya rulers to prevent communication with the Imam (ʿa). He was unable to communicate directly with the individuals. As a result, he conveyed many of the basic Islamic teachings to the people through supplications. A collection of supplications was thus compiled, dictated by him and transcribed by his sons, Imam Muḥammad Ibn-e ʿAlī al-Bāqir (ʿa) and Zayd.

* Corresponding Author: F.taherizade1390@gmail.com.

How to Cite: Taherizadeh, Fatemeh; Moeini Far, Mohammad; Bagheri, Akbar & Tabataba'i Yazdy, Seyyed Mohammad Sebt . (2024). The Documents, Narrators, and Manuscripts of the Al-Ṣaḥīfa al-Sajjādiyya (A Comparative Response to Rejecting the Doubts of Opponents). *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 5 (9). 187-226.

This collection of supplications encompasses core Islamic teachings across various aspects, and it has been made accessible to the Shiite community and admirers of the Ahl al-Bayt (‘a). The supplications have been transmitted by numerous narrators through various chains of transmission of a tradition over different eras. In Shiite scholarship, the claim of Tawātur regarding its narrators has been established. ‘ Allāma al-Majlisī cites a total of 56,100 narrators for the Al-Ş aḥ īfa (‘ Allāma al-Majlisī:1388,61/110). However, today, some Sunni scholars, such as Nasser al-Qaffari in his book "al- ḥ aqīqa Al-Ş aḥ īfa al-Sajjādiyya", (al-Qaffari: 1426, 8) and Abdullah al-Rabat in his book called “Ali ibn al-Husayn: A Critical Biography” (Al-Rabbat:2021, 117-137) have sought to undermine the Al-Ş aḥ īfa by questioning its narrators and chains of transmission of a tradition.

The primary reason for this is the presence of unreliable narrators, such as Abu Al-Mufaddil Shaybani and Ibn-e Akhi Ṭ ahir Alawi, in the chains of transmission of a tradition. These individuals were known as forgers during a portion of their lives, which raises the possibility that they may have fabricated the Al-Ş aḥ īfa al-Sajjādiyya. However, this claim is inaccurate concerning the Al-Ş aḥ īfa al-Sajjādiyya page, as investigations have established that the two individuals were not accused of forgery during the period in which they had access to the page. Furthermore, there is substantial evidence to support their narrative. It is important to acknowledge that Sunni scholars have significantly contributed to the preservation of the Al-Ş aḥ īfa. Notably, one of the documents of the manuscripts was made by the Sunni scholar Murtaḍ á al-Zabīdī Hanafi, and one of the manuscripts was authored by Abū Bakr al-Kirmani, an al-Shāfi‘ ī scholar. It is important to note that throughout history, Sunni scholars have adopted a distinctive approach to the Al-Ş aḥ īfa, consistently citing and praising this work. The introduction and validation of the documents, narrators, and manuscripts is a primary objective of this research, undertaken to address and refute the criticisms that have been raised.

2. Research Question (s)

1-The presence of unknown narrators within the chain of narrators of Umayr Ibn-e Mutawakkil raises significant concerns regarding the reliability of their narrations (Al-Rabbat: 2021, p123).

2- The inclusion of certain narrators, such as Abu al-Mufaddal al-Shaybani and Ibn Akhiya Tahir al-Alawi, who are known for their

forgery, further undermines the trustworthiness of the narratives in the Sahifa (Al-Rabbat: 2021, pp. 124- 130).

3- The lack of credibility attributed to the Sahifa among Sunni scholars, along with their subsequent rejection of the text, constitutes an additional basis for questioning its authenticity (Al-Rabbat: 2021, p117).

2. Literature Review

In recent years, very few studies have been conducted on the introduction and validation of the chains of transmission, copies, and narrators of the Al-Ş aḥ īfa al-Sajjādiyya. Only one article has been written: Pahlavan, Mansour (1378), "Chains of Transmission and the Sheykh of Narrators," Journal of Hadith Sciences, No. 12. This article introduces a portion of the narrators of Al-Ş aḥ īfa al-Sajjādiyya but does not address the issue of unreliable narrators or their validation. The present study aims to comprehensively introduce the chains of transmission of a tradition, copies, and narrators, as well as to validate the unreliable narrators, thereby establishing their reliability in narrating the Sahifa. This research seeks to address and refute the doubts raised by Sunni scholars, resulting in a thorough examination of the subject.

3. Methodology

A descriptive, analytical, and critical approach, with reference to primary Shiite and Sunni texts.

4. Conclusion

The research conducted in this study has yielded the following conclusions:

Three documents about the Sahifa al-Sajjadiyah have been identified. Umayr Ibn-e Al-Mutawakkil is notable for having the most narrators and manuscripts. Initially, six narrators directly received the Sahifa from this document, all of whom are esteemed and trusted scholars from both Shia and Sunni traditions. These scholars made the Sahifa accessible to other distinguished scholars, resulting in a large group of narrators who dedicated themselves to preserving the Sahifa, thus creating valuable copies that are now available. Sunni scholars Murtaza Zubaidi and Abu Bakr al-Kirmani are mentioned for memorizing the Sahifa. The narrators known as forgers include Abu

al-Mufadl al-Shaybani and Ibn Ahi Tahir al-Alawi. Notably, these individuals were relied upon by distinguished scholars for the narration of the Sahifa. The evidence collected regarding them indicates that they were not labeled as forgers during the period when they had access to the Al-Ş aḥ īfa, thus affirming the authenticity of their narration. Furthermore, prominent Sunni scholars have consistently cited the Al-Ş aḥ īfa al-Sajjādiyya, regarding it as a text of significant merit, and have acknowledged its remarkable features.

Keywords: The fourth Shiite Imam, Al-Ş aḥ īfa al-Sajjādiyya, manuscript. Documents, Narrators, Manuscripts.



پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه
دوره ۵، شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، ۱۸۷-۲۲۶
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jcst.2025.84124.1212

اسناد، روایت و نسخ صحیفه سجادیه (پاسخی تطبیقی در ردّ شبهات مخالفین)

- فاطمه طاهری زاده * ID
دانشجوی دکتری مذاهب کلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.
- محمد معینی فر ID
دانشیار گروه مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.
- اکبر باقری ID
استادیار گروه مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.
- سید محمدسبط طباطبائی یزدی ID
استاد گروه شیعه شناسی، دانشکده شیعه شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

چکیده

پژوهش حاضر در صدد تبیین و بررسی شبهاتی است که از سوی اهل سنت بر کتاب صحیفه سجادیه وارد شده است که در قالب این سؤالات مطرح گردیده است: چه اسناد و روایانی برای صحیفه وجود دارد؟ اعتبار آنان در طول تاریخ چگونه بوده است؟ صحیفه چه جایگاهی در بین اهل سنت دارد؟ جهت پاسخ بدین مسائل تمامی اسناد و روایان معرفی و مورد پژوهش قرار خواهند گرفت و با آشکار نمودن نقش علمای اهل سنت در حفظ صحیفه، به جایگاه والای این کتاب نزد آنان اشاره خواهد شد. رویکردی که در این پژوهش دنبال می شود تو صیفی-تحلیلی و انتقادی است که با روش کتابخانه‌ای و مراجعه به متون دست اول فریقین انجام خواهد گرفت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تاکنون سه سند رسمی برای صحیفه یافت شده که شامل سند عمیر بن متوکل، سند زیدی و سند زبیدی حنفی است، هر یک راویان متعددی در طول تاریخ داشته‌اند. سند عمیر بن متوکل بیشترین راویان را داشته و نسخه‌های متعددی از این راویان یافت شده و تنها دو راوی یعنی ابوالفضل شیبانی و ابن‌احی طاهر علوی مورد اتهام جعل قرار گرفته‌اند که با بررسی شواهد مختلف امانتداری آنان در حفظ صحیفه اثبات می‌گردد، تاکنون نسخه‌های خطی فراوانی در مناطق مختلف

* نویسنده مسئول: F.taherizade1390@gmail.com.

۱۹۲ | پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه | سال ۵ | شماره ۹ | پاییز و زمستان ۱۴۰۳

جهان اسلام یافت شده که حاوی روایانی موثق و معتبر است، قدیمی ترین آنها پنج نسخه است که روایان مختلف و متفاوتی داشته حتی برخی از روایان آنها علمای اهل سنت بوده‌اند.

کلید واژه‌ها: امام سجاد (ع)، صحیفه سجادیه، سند، راوی، نسخه خطی.

۱. مقدمه

کتاب صحیفه سجادیه مجموعه مناجات‌هایی است که منسوب به امام سجاد (ع) بوده و در طول تاریخ توسط روایانی متعدد که اکثراً از علمای بزرگ و معروف فریقین بوده‌اند نقل شده است این کتاب را به عنوان اثری که سند آن متواتر است می‌شناسند، با این وجود امروزه برخی علمای اهل سنت از قبیل ناصرالفقاری در کتاب الحقیقه‌الصحیفه‌السجادیه و عبدالله الرباط^۱ در کتاب زندگی‌نامه انتقادی علی‌بن‌الحسین^۲ در نقد صحیفه سجادیه برآمده و شبهاتی را مطرح نموده‌اند، این دو شخص که پیرو مذهب سلفیه هستند سعی نموده‌اند با ضعیف و ناشناخته خواندن برخی روایان و جاعل دانستن برخی دیگر از روایان، اسناد صحیفه را مخدوش کرده و از اعتبار این کتاب ارزشمند بکاهند. می‌توان مجموعه انتقادهایی که در کتاب زندگی‌نامه انتقادی علی‌بن‌الحسین به صحیفه سجادیه وارد شده را این گونه خلاصه نمود:

الف. وجود روایانی ناشناخته در سند عمیر بن متوکل که به سلب اعتماد به روایت آنها خواهد انجامید (Al-Rabbat:2021,p123)

ب. جاعل بودن برخی روایان چون ابوالفضل شیبانی و ابن‌احی طاهر علوی، وجود این افراد در سلسله روایات صحیفه، سبب سلب اعتماد به روایات آنها خواهد شد. (Al-Rabbat:2021,pp124-130)

ج. عدم اعتبار صحیفه در میان اهل سنت و کنار گذاشته شدن این کتاب توسط آنان دلیلی دیگر جهت رد صحت این کتاب است. (Al-Rabbat:2021,p117)

پژوهش حاضر در جهت رفع این شبهات و پاسخ بدین مسائل سامان یافته است و سعی شده تمامی اسناد و روایان صحیفه از قرن نخست تا قرن چهارم و پنجم هجری معرفی و مورد اعتبارسنجی و پژوهش قرار گیرند.

۱-۱. پیشینه پژوهش

پیش از ورود به بحث بر نگارنده لازم است که پژوهش‌های صورت گرفته در این باره را بازگو نماید تا وجه نوآوری این پژوهش بر خوانندگان روشن گردد، در ابتدا باید متذکر

¹. Abdullah al-Rabat

². Ali Ibn Al-Husayn A Critical Biography

شد که کتاب زندگی نامه انتقادی علی بن الحسین که در بردارنده عمدترین شبهات مربوط به صحیفه سجادیه است در سال ۲۰۲۱ به زبان انگلیسی به چاپ رسیده و تاکنون نوشتاری که به نقد یا بررسی شبهات این کتاب پردازد در داخل یا خارج از کشور انجام نشده است اما می‌توان در نشریات داخلی آثاری را یافت که در سال‌های اخیر نگاشته شده که به معرفی راویان و اسناد صحیفه پرداخته‌اند، مقالاتی از قبیل آقای پهلوان، منصور (۱۳۷۸) اسناد و مشایخ راویان، مجله علوم حدیث، شماره دوازده مقاله‌ای بسیار ارزشمند است که تنها به معرفی راویان صحیفه پرداخته شده است اما بحث راویان مجعول و اعتبارسنجی و رفع اتهام از آنان مورد تفحص قرار نگرفته است.

مقاله دیگر هادی، مهدی (۱۳۹۷) بررسی اسناد صحیفه سجادیه، نشریه مطالعات راهبردی علوم انسانی اسلامی، شماره شانزدهم. این مقاله به معرفی سه سند صحیفه پرداخته و نسخه‌های خطی موجود در سند عمیر بن متوکل را مورد بررسی قرار داده است، اما این اثر نیز به بحث راویان مجعول و اعتبارسنجی آنان پرداخته است.

مقاله دیگر غلامعلی، احمد (۱۳۹۲) اعتبارسنجی الصحیفه السجادیه، نشریه علوم حدیث سال هجدهم، شماره ۳. مقاله‌ای بسیار ارزشمند است که در آن به اعتبارسنجی نسخه مشهوره پرداخته شده است و سایر نسخ و راویان و همچنین بحث راویان مجعول و اعتبارسنجی آنان مورد پژوهشی جامع قرار نگرفته است.

از آنجایی که عمده شبهات مطرح شده، در خصوص اعتبار یا عدم اعتبار راویان و بحث وثاقت آنان است لذا وجه نوآوری این پژوهش نسبت به سایر پژوهش‌ها ارائه دادن تحقیقی جامع جهت رفع شبهات است که بتواند در عین حال که به معرفی اسناد و راویان و نسخ می‌پردازد، راویان نا شناخته و مجعول را نیز مورد اعتبار سنجی قرار دهد تا وثاقت آنان در نقل صحیفه اثبات گردد و با اشاره به رویکرد علمای بزرگ اهل سنت نسبت به صحیفه، به ارزش و جایگاه والای این کتاب در میان آنان پردازد و بدین نحو پاسخی جهت رفع شبهات ارائه دهد.

۲-۱. روش پژوهش

روش و ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای بوده که در این مسیر، به منابع دست اول شیعی و اهل سنت مراجعه شده و تلاش شده است که با رویکردی توصیفی-تحلیلی و انتقادی، به بررسی شباهت پرداخته و بدان‌ها پاسخ داده شود.

۲. تعریف مفاهیم

سند: در لغت به معنی تکیه گاه (ر.ک؛ قرشی، ۱۳۷۱: ۳/۳۴۲) است در تعریف آن گفته‌اند: «سند همان طریق متن یعنی گروهی از راویان است» (مامقانی: ۱۴۱۱، ۵۰/۱). منظور از این عبارت مجموعه راویانی است که هر یک از دیگری نقل می‌کند تا به صاحب روایت برسد. بنابراین سند وسیله اعتماد و تکیه علما بر صحت یا ضعف روایت است (ر.ک؛ غفاری، ۱۳۸۹: ۲۷). طبق این تعاریف، حدیث یا سخنی که در آن نام راوی ذکر شده باشد معتبر بوده و دارای ارزش است.

راوی: راوی یا محدث، در لغت به شخصی اطلاق می‌گردد که خبر، حدیث یا روایتی را از دیگری نقل و روایت می‌کند. در اصطلاح کسی است که به نقل حدیث از معصوم (ع) می‌پردازد. راوی، حدیث را با سلسله اسناد آن نقل می‌کند (ر.ک؛ تهانوی، ۱۳۷۵: ۱/۸۷۵).
نسخه خطی: نسخه‌ی خطی یا دستنویس به کتاب‌های بسیار قدیمی اطلاق می‌شود که با دست نوشته شده باشند، این نسخ دارای ارزش والایی بوده و در مجموعه‌های بزرگ کتابخانه‌ای نگهداری می‌شوند و ارزش پژوهشی والایی دارند (ر.ک؛ غفاری، ۱۳۸۹: ۲۷).

۳. معرفی اسناد صحیفه سجاده

تاکنون در محافل شیعی تنها سه سند رسمی برای صحیفه سجاده یافت شده، این اسناد شامل سند عمیر بن متوکل، زبیدی حنفی و سند زبیدی است، آنان مشتمل بر راویانی هستند که در طول تاریخ صحیفه را نقل نموده‌اند که در نهایت به امام سجاد (ع) می‌رسد. این اسناد در ادامه معرفی می‌گردند.

۳-۱. سند عمیر بن متوکل

مهمترین سندی است که برای صحیفه سجادیه موجود بوده و در بردارنده راویان متعدد و نسخه‌های خطی فراوان است که توسط متوکل بن هارون در حضور امام صادق (ع) فراهم آمده و در نهایت متوکل آن نسخه را به فرزندش عمیر بن متوکل سپرده است. درباره شخصیت رجالی او باید متذکر شد که در این کتب با عناوین «عمیر بن هارون»، «عمیر بن هارون متوکل»، «عمیر بن متوکل» و «عمیر بن متوکل بن هارون الثقفی بلخی» شناخته می‌شود (ر.ک؛ التستری، ۱۴۱۰: ۲۶۳) و در کتب رجالی به‌عنوان راوی ثقة و مورد اعتماد معرفی شده است (ر.ک؛ ابن داود، ۱۳۸۳: ۲۸۳).

متوکل بن هارون از جمله افرادی است که صحیفه را مستقیماً از امام صادق (ع) دریافت می‌کند او در سال (۱۲۵ق.) در سفر خراسان با یحیی بن زید دیدار می‌کند در این دیدار یحیی مطلع می‌شود که امام صادق (ع) خبر شهادتش را اعلام کرده است، بنابراین او نسخه ارزشمند از صحیفه را که پدرش - زید بن علی - به او داده بود به متوکل می‌دهد تا به عموزادگانش برساند. وقتی که یحیی کشته می‌شود متوکل بن هارون با صحیفه‌ای که در دست داشت به سوی مدینه و خدمت امام صادق (ع) رهسپار می‌شود و در محضر امام صادق (ع) داستان صحیفه و یحیی را بازگو می‌کند امام صادق (ع) صحیفه‌ای که در دست هارون بود را گشوده و با صحیفه‌ای که نزد خودش بود و از پدرش امام باقر (ع) به او رسیده بود مقابله می‌کند و می‌گوید: سوگند به خدا، این خط پدرم و املاء جدم علی بن الحسین (ع) در حضور من است. متوکل بن هارون می‌گوید: سپس امام صادق (ع) بر من آن دعاها را املاء نمودند و آن‌ها هفتاد و پنج باب بودند. یازده باب آن از دست من بدر رفت و از آن‌ها شصت و اندی باب را نگاه داشتم ... (ر.ک؛ حسینی طهرانی، ۱۳۸۷: ۱۵/۱۸۴-۱۹۲).

نکته‌ای که می‌توان از این روایت تاریخی برداشت نمود اعتماد امام صادق (ع) به متوکل بن هارون است زیرا اگر این اعتماد وجود نداشت امام صادق (ع) هرگز صحیفه را در اختیار فردی غیر موثق قرار نمی‌داد و این امر دلیلی بر وثاقت متوکل بن هارون است.

۳-۲. سند زیدی

سند دوم روایت زید، فرزند دیگر علی بن الحسین (ع) است. در این سند، صحیفه توسط

امیر ماجد بن الامیر بن الامیر جمال‌الدین محمد حسینی دشتکی از مشایخ قرن یازدهم هجری، گزارش شده و ملا شفیع رشتی از او روایت می‌کند. از ویژگی این سند، منتهی شدن آن به مشایخ زیدیه است. دشتکی صحیفه را از طریق پدران خود، از محمد بن زید، از زید بن علی، از امام سجاد (ع) روایت می‌کند؛ که طریق ویژه زیدیه است و نقل صحیفه سجادیه در میان زیدیه به صورت متواتر بوده چنانکه علامه مجلسی در این باره می‌گوید: «و هی متواتره من طرق الزیدیه ایضا» (مجلسی، ۱۳۸۸: ۵۹/۱۱). امیر ماجد دشتکی در اجازه نقل صحیفه به ملا شفیع این گونه می‌نویسد: «صحیفه کامله که در میان نگاه‌شده‌های اسلامی به انجیل اهل بیت و زبور آل محمد شناخته شده به امام مؤید به عصمت، برفراز آورنده معالم حکم و حکمت، حجت خدا بر بندگان ... علی بن الحسین زین العابدین منسوب است. اتصال سند آن به پدید آورنده اش که پدید آورنده فصاحت و مظهر آن است چنان مشهور است که ما را از آوردن سلسله سند بی‌نیاز می‌کند. سپس به خاطر تبرک و شیوه رایج محدثان، سند راویان خویش را بازگو می‌کند (ر.ک؛ مجلسی، ۱۳۸۸: ۱۱۰/۹۵).

۳-۳. سند زبیدی حنفی

سومین سند موجود از صحیفه، سندی است که توسط مرتضی زبیدی نقل می‌شود، محمد بن عبدالرزاق یمانی، مشهور به مرتضی زبیدی حنفی (م ۱۲۰۵) از علمای مشهور در علوم مختلف از جمله علم لغت، حدیث، انساب، رجال و از بزرگان اهل تصنیف بوده که کتب معتبر زیادی از او باقی مانده است. او لغوی و محدثی معروف از اهل سنت است که بعضی از ادعیه صحیفه را با سلسله سند و طریق ویژه خود در کتب خود نقل کرده است. او در کتاب «اتحاف السادة المتقين» دعای ۴۷ صحیفه سجادیه را نقل کرده است (ر.ک؛ زبیدی: ۱۴۱۴/۴/۴۸۰).

از ویژگی‌های این سند، سلسله راویان آن هست که همگی از ائمه اهل بیت (ع) هستند و نقل دعای ۴۷ صحیفه سجادیه توسط مرتضی زبیدی، تأیید کننده صحّت و اعتبار این دعا است و نقل آن توسط یک شخص معتبر و موثق از اهل سنت، نشان دهنده اعتبار و اهمیت صحیفه در میان اهل سنت و مهر تأییدی بر اعتبار و ارزش والای این کتاب است.

۴. معرفی راویان اولیه در سند عمیر بن متوکل

از آنجایی که این سند دارای راویان و نسخه‌های خطی فراوانی است، دارای اهمیت بسیاری بوده ضمن اینکه صحیفه‌ای که امروزه در دسترس عموم قرار دارد از این سند استخراج یافته است، لذا راویان این نسخه مورد تبیین و بررسی بیشتر قرار خواهند گرفت و راویان و اسناد آن معرفی می‌گردد. این سند در ابتدا شش راوی اولیه دارد یعنی کسانی که مستقیماً صحیفه را از عمیر بن متوکل دریافت کرده‌اند این افراد شامل:

الف. علی بن نعمان اعلم نخعی: او از اصحاب امام رضا (ع) بود، علمای رجال او را محدثی شیعه، ثقه و موجه دانسته و روایاتش را صحیح می‌دانند (ر.ک؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۷۴؛ حلی، ۱۴۰۲: ۲۵۲؛ شوشتری، ۱۴۱۰: ۵۹۳؛ ابنداوود، ۱۳۸۰: ۲۵۲) او از علمای بزرگی است که به صحیفه دسترسی داشته و آن را از عمیر بن متوکل دریافت کرده است.

ب. محمد بن صالح بن عبدالله: درباره او اطلاعی در دست نیست اما آنچه محرز است آن است که او روایت خود را برای علی بن مالک بیان کرده است (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۲۷: ۴۳۴). از علی بن مالک به عنوان فردی موثق و مورد اعتماد یاد شده است (ابن داود، ۱۳۸۳: ۲۴۸).

ج. عبیدالله بن فضل: او ساکن مصر بوده و کتابی به اسم «زهر الریاض» دارد (روک؛ شوشتری، ۱۴۱۰: ۷۹؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۳۲) جعفر بن محمد قولویه از راویان شیعه در قرن چهارم، بدون واسطه از او روایت شنیده است (ر.ک؛ ابن قولویه، ۱۴۱۷: ۱۳۳/۱۰) تلعبیری نیز در سال (۲۴۱ق.) در مصر از او روایت شنیده و به او اعتماد نموده است (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۲۷: ۴۳۱).

د. احمد بن محمد بن مطهر: او با اسامی «ابن مطهر» و «المطهری» معروف گشته و از یاران امین و عادل امام حسن عسکری (ع) است (ر.ک؛ صدوق، ۱۴۰۴: ۵۰۸) تا جایی که در وصف او گفته‌اند که او قیم بر امور امام حسن عسکری (ع) بوده است. او از جمله علمای موثقی است که به صحیفه دسترسی داشته است و آن را در اختیار فرزندش «محمد بن احمد» قرار می‌دهد.

ه. حسین بن اشکیب: از راویان و محدثان بزرگ شیعه در قرن سوم هجری و از یاران امام هادی (ع) و امام حسن عسکری (ع) است، دو کتاب «الرّد علی الزیّدیه» و «النوادر» متعلق به

او است (ر.ک؛ شوشتی، ۱۴۱۰: ۴۲۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۴) علمای بزرگی چون محمد بن یعقوب کلینی، محمد بن مسعود عیاشی، محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی، از شاگردان او بوده‌اند، او صحیفه را از عمیر بن متوکل دریافت نموده و در اختیار شاگردان مورد وثوق خود قرار داد (ر.ک؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۴).

و. علی بن حماد بن العلاء: شیخ شهاب‌الدین احمد بن نعمت‌الله بن خاتون از علمای جبل عامل لبنان در اجازه نقل صحیفه به «سید ابراهیم بن حسین حسینی همدانی» به این روایت تصریح کرده است. عاملی که معاصر با محقق حلّی است با سند متصل خود، صحیفه سجادیه را از علی بن حماد بن العلاء از عمیر بن متوکل نقل کرده است (ر.ک؛ مجلسی، ۱۳۸۸: ۱۰۹/۱۰۵) این روایت را هیچ‌یک از مشایخ حدیث روایت نکرده و نامی از آن به میان نیاورده‌اند، بنابراین احتمال اینکه تنها اجازه‌نامه باشد و روایت متفاوتی از صحیفه نباشد هم بعید نیست.

۴-۱. معرفی و اعتبارسنجی سایر راویان

شش راوی ذکر شده به عنوان راویان نخستین شناخته می‌شوند که صحیفه را از عمیر بن متوکل دریافت کرده‌اند. آنان شاگردان و اصحابی داشته‌اند که هر یک از آنان به نوبه خود، در طول تاریخ نقش پررنگی در نقل صحیفه ایفا نموده‌اند معرفی و اعتبارسنجی آنان از این رو دارای اهمیت است که در خصوص برخی از آنان ادعای ناشناخته و جاعل بودن مطرح گشته است (Al-Rabbat:2021,123-130) ضمن اینکه معرفی آنان سبب پی بردن به تلاش و همت علمای بزرگ در طول تاریخ در حفظ صحیفه خواهد شد و این امر اشاره به جایگاه والای صحیفه در بین مردم و علمای فریقین داشته و نمایانگر اعتبار این کتاب در طول تاریخ است.

۴-۱-۱. معرفی راویان موثق، ناشناخته و مجعول در نسخه علی بن نعمان

راویان موثق: راویان معروف و شناخته شده‌ای که در این زنجیره قرار دارند شامل: شریف ابو عبدالله جعفر بن الحسن بن امیر المؤمنین (ع) معروف به جعفر حسینی (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۲۲؛ ابطحی اصفهانی، ۱۴۱۱: ۶۱۷)، ابو محمد هارون بن موسی بن احمد بن سعید تلّعبکری

(نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۳۹؛ سیدبن طاووس، ۱۳۷۱: ۴۲۳)، شیخ مفید (مجلسی، ۱۳۸۸: ۵۷/۱۱۰؛ شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۱۳۲/۲-۱۳۵)، ابومنصور محمد بن احمد عکبری معدل (خطیب بغدادی، ۲۳۹/۳؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ۱۱۷/۱۰)، ابن اشناس بزاز (حرعاملی، ۱۳۸۵: ۶۹/۲؛ مدنی شیرازی، ۱۴۱۵: ۵۳/۱)، ابن عیاش (مجلسی، ۱۳۸۸: ۲۱۷/۵۹؛ افندی، ۱۴۰۰: ۱۲)، ابوالحسن محمد بن احمد بن علی بن شاذان قمی (افندی، ۱۴۰۰: ۱۲؛ مجلسی، ۱۳۸۸: ۳۰۸/۷۸)، شیخ طوسی (افندی، ۱۴۰۰: ۱۳۲/۲؛ طوسی، ۱۴۱۷: ۴۷۷)، حسن بن حسن طوسی معروف به مفید ثانی (افندی، ۱۴۰۰: ۴)، ابن ادریس حلی (قمی، ۲۶۲؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵: ۱۵/۱۹)، قطب راوندی (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱۹۶؛ مجلسی، ۱۳۸۸: ۳۲۱/۱۴)، ابن شهر آشوب (مجلسی، ۱۳۸۸: ۶۵/۱۱۰)، ابوعبدالله محمد بن احمد شهریار (افندی، بی تا: ۲۲/۶)، سیدبن طاووس (ابن طاووس، ۱۴۰۹: ۱۹۶)، حسین بن عبیدالله غضائری (افندی، ۱۴۰۰: ۱۳۲/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۲۶)، ابن سکون (آقابزرگ تهرانی، ۱۹/۱۵؛ مجلسی، ۱۳۸۸: ۱۶۴/۱۱۰) عمیدالرئسا، ابن ذهره، سیدفخار، محمدجعفر نما، شیخ عبدالله شوشتری، شیخ بهائی، مجلسی اول (مجلسی، ۱۳۸۸، ۴۳/۱۱۰).

راویان ناشناخته: برخی افراد در این سلسله روایی به عنوان افرادی ناشناخته معرفی شده‌اند و وجه ناشناختگی آنان از این رو است که در کتب رجالی درباره آنان بحث جدی صورت نگرفته اما می‌توان با فراهم آوردن نکاتی به روایت آنان اعتماد نمود، این افراد شامل:

الف. عبدالله بن عمر بن خطاب الزیات: او خواهر زاده علی بن نعمان اعلم بوده و کسی است که در سال ۲۶۵ هجری صحیفه را به از دایی خود دریافت نموده و برای جعفر بن محمد حسنی روایت کرده است (ر.ک؛ خزاز قمی: ۱۴۰۱، ۱۸۷؛ سیدبن طاووس: ۱۳۷۱، ۲۶۲) نمیتوان به طور قطع درباره شخصیت او نظر داد زیرا در کتب رجالی از او اطلاع زیادی ثبت نشده است ولی از آنجایی که مورد اعتماد علی بن نعمان قرار داشته و سپس جعفر بن محمد حسنی به روایت او اعتماد می‌کند می‌توان او را جز، افراد معتمد قرار داد زیرا نمی‌توان پذیرفت که این افراد که خود علمایی ثقه و بزرگ بوده‌اند صحیفه را از فردی غیر معتمد دریافت نموده یا صحیفه را در اختیار فردی غیر معتمد قرار دهند.

ب. نجم الدین عمر بن یحیی العلوی الحسینی معروف به بهاء الشرف: او از راویان و شخصیت‌هایی است که در قرن ششم هجری می‌زیسته و به عنوان یکی از نوادگان امام

سجاد (ع) شناخته می‌شود جدّ اعلاّی ایشان «حسین، ذوالدمعه» بود که از تربیت شدگان مکتب امام صادق (ع) بوده است (ابن‌عنه، ۱۳۸۳: ۲۶۱) او در سال ۵۱۶ هجری صحیفه را از احمدبن‌شهریار و او نیز به نقل از ابومنصور عکبری‌معدل (نوری، ۱۳۶۸: ۴۹۰/۳) و ابوالمفضل شیبانی روایت می‌کند شخصیت ایشان در کتب رجالی مورد بررسی قرار نگرفته است اما علمای زیادی از جمله عمیدالرئسا، ابن‌ذهره، سیدفخار، محمدجعفر نما، شیخ عبدالله شوشتری، شیخ بهائی، مجلسی اول (مجلسی، ۱۳۸۸: ۴۳/۱۱۰). به صحیفه نقل شده از سوی او، اعتماد نموده‌اند که این امر می‌تواند تأیید‌کننده وثاقت او و اعتماد به روایت او باشد. نسخه نقل شده از سوی او صحیفه مشهوره نام دارد که هم‌اکنون در اختیار همگان قرار دارد.

راویان جاعل: در این سلسله روایی فردی قرار دارند که با عنوان جاعل شناخته شده است این فرد که ابوالمفضل شیبانی نام دارد با عناوین جاعل و ثقّه معروف گشته است (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۲۷: ۴۴۷) او حلقه مهم راویان در این سند است که در خصوص شخصیت او ابهاماتی وجود دارد که در بخش راویان مجعول مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۱-۴. معرفی راویان موثق، ناشناخته و مجعول در نسخه ابن‌مطهر

راویان موثق: راویان معروف و شناخته شده‌ای که در این زنجیره قرار دارند شامل:

الف. نجاشی (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۲۶)

ب. احمدبن‌عبدالله بن‌احمدبن‌جُلین معروف به ابوبکر دوری (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۱۷: ۴۷۷)

ج. ابوعبدالله احمد بن‌عبدالواحد، معروف به ابن‌عبدون و ابن‌حاشر (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۱۷: ۴۷۷)

د. علی بن‌محمد خزاز معروف به خزاز قمی (خزاز قمی، ۱۴۰۱: ۳۰۲-۳۰۶)، احمدبن

محمد عیاش (مجلسی، ۱۳۲۱: ۲۱۷/۵۹) حسین بن‌عبیدالله غضائری (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۲۶)،

ابن‌شاذان (مجلسی، ۱۳۲۱: ۲۱۷/۵۹)، حسن طوسی (طوسی، ۱۴۱۷: ۴۷۷).

راویان ناشناخته: برخی افراد در این سلسله روایی به عنوان افرادی ناشناخته معرفی شده‌اند وجه ناشناختگی آنان از این رو است که در کتب رجالی درباره آنان بحث جدی صورت نگرفته اما می‌توان با فراهم آوردن نکاتی به روایت آنان اعتماد نمود، این افراد شامل:

الف. محمد مطهر: او را به عنوان فرزند احمد بن مطهر می‌شناسند که صحیفه را مستقیماً از پدر خود دریافت کرده و سپس علمایی بزرگ از جمله حسین بن عبیدالله غضائری، نجاشی، شیخ طوسی، خزاز قمی، ابن شاذان، قطب‌راوندی و... به نقل و روایت نسخه‌ی نقل شده از سوی او می‌پردازند و به نسخه او اعتماد می‌کنند. اعتماد این بزرگان به روایت او سبب ارزشمندی روایت او و اطمینان نمودن به آن خواهد شد.

ب. محمد بن حسن روزبه ابی‌بکر مدائنی: او از نخستین روایانی است که صحیفه را از احمد بن مطهر دریافت کرده و به نقل آن پرداخته است، سید علی‌خان مدنی از علمای شیعه در قرن ۱۲ هجری نسخه‌ای از صحیفه مشاهده نموده که راوی آن محمد بن حسن روزبه است. (ر.ک؛ مدنی شیرازی، ۱۴۱۵: ۲۶) در کتب رجالی در خصوص شخصیت او اطلاع زیادی وجود ندارد اما این امر نمی‌تواند دلیلی مبنی بر عدم اعتماد به روایت او باشد زیرا در طول تاریخ بسیاری از روایان شیعه به دلیل اختلافاتی که با علمای اهل سنت داشته‌اند مورد انکار قرار گرفته‌اند، با این وجود نسخه‌ای قدیمی و بسیار ارزشمند از صحیفه در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم نگهداری می‌شود که راوی آن محمد بن حسن روزبه ابی‌بکر مدائنی است. (ر.ک؛ سجادی، ۱۳۸۳: ۳۴).

ج. عمر بن عیسی بن عامر سیرافی: درباره شخصیت او در کتب رجالی اطلاع چندانی ثبت نشده است اما او کسی است که در سال ۳۸۱ ق در مکه و در ماه ذی‌الحجه صحیفه را از ابن‌اخی طاهر و از محمد مطهر از پدرش از عمیر بن متوکل و از متوکل بن هارون روایت کرده و به تعبیر دیگر شخصی است که حکایتگر واقعه دیدار متوکل با یحیی بن زید در خراسان است، خزاز قمی از فقها و روایان شیعه در نیمه دوم قرن چهارم هجری صحیفه به روایت او دسترسی داشته و در کتاب خود بدین امر اشاره می‌کند (خزاز قمی ۱۴۰۱: ۳۰۲-۳۰۶) بدون شک اعتماد خزاز قمی که خود از فقها و روایان معروف در دوره خود بوده تایید کننده شخصیت او و سبب اعتماد به روایت او می‌گردد.

راویان مجعول: در این سلسله روایی افرادی چون ابن‌اخی طاهر علوی قرار دارد که از او با عنوان جاعل یاد می‌شود لذا در بخش راویان مجعول، بیشتر مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۳-۱-۴. معرفی راویان موثق و ناشناخته در نسخه‌ علی بن مالک

راویان ثقه: راویان معروف و شناخته شده‌ای در این زنجیره قرار دارند شامل: الف. شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۱۷: ۴۰۲)؛ ب. ابوعلی محمد بن ابی‌بکر همام بن سهیلین بیزان معروف به ابن همام سهل اسکافی (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷۹؛ طوسی، ۱۴۱۷: ۴۰۲).
راویان ناشناخته: در این سلسله روایی افرادی با عنوان راویان ناشناخته قرار دارند که شامل:

الف. ابوبکر الکرمانی: او از فقیهان حنفیه و شافیه در مذهب اهل سنت است (حسینی طهرانی، ۱۳۸۷: ۱۰۴/۱۵) در قرن پنجم هجری در نیشابور به نسخه ابن مالک دست می‌یابد و حسن بن ابراهیم بن محمد زامی در سال (۴۱۶ق.) به کتابت آن می‌پردازد، وجود شخصی سنی مذهب در سلسله راویان این سند و اهتمام او در حفظ و نقل صحیفه نشان دهنده ارزش و جایگاه والای صحیفه در میان علمای اهل سنت است.

ب. ابوالحسن محمد بن یحیی بن سهل دهنی از جمله راویانی است که صحیفه ابن مالک را از ابن همام اسکافی یکی از محدثین و علمای معروف در قرن سوم و چهارم هجری دریافت نموده و سپس این نسخه در اختیار بندار بن یحیی بن بروزن و سپس ابوبکر کرمانی قرار گرفته است. این نسخه که اکنون در مشهد نگهداری می‌شود سلسله راویان آن بدین نحو است: «ابوبکر محمد بن علی الکرمانی، از بندار بن یحیی بروزن، از ابوالحسن محمد بن یحیی بن سهل دهنی، از ابوعلی محمد بن همام بن سهل اسکافی، از علی بن مالک، از احمد بن عبدالله، از عمیر بن متوکل بن هارون».

از این روایت دو نسخه خطی شناسایی شده اولین نسخه که در گنجینه مخطوطات آستان قدس رضوی با شماره ۱۲۴۰۵ نگهداری می‌شود، در سال ۴۱۶ تا وسط حسن بن ابراهیم محمد زامی نگاشته شده و توسط ابوبکر کرمانی عالم سنی مذهب نقل شده است. این نسخه ۱۰۰ سال با ابن مالک فاصله زمانی دارد و از این جهت بسیار با ارزش است و هم اکنون به چاپ رسیده است. دومین نسخه در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم با شماره ۳۶۸۵ نگهداری می‌شود تاریخ نگارش آن به طور دقیق مشخص نیست، این روایت

از ابوعلی محمد بن همام سهل اسکافی است و مستقیماً از او نقل روایت شده است. این نسخه نیز به چاپ رسیده و دارای ۳۸ دعا است (ر.ک؛ سجادی، ۱۳۸۳: ۳۹-۴۰).

۴-۱-۴. معرفی راویان موثق و ناشناخته در نسخه ابن اشکیب

راویان ثقه: این نسخه مشتمل بر راویان موثقی چون محمد بن وارث از مشایخ بزرگ اواخر قرن سوم هجری (ر.ک؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۴)؛ میرزا عبدالله افندی (ر.ک؛ افندی، ۱۴۰۰: ۱۱). در این نسخه راوی ناشناخته یا مجهولی دیده نمی شود، همچنین طریقه نقل این نسخه را «عالی السند» می نامند زیرا به واسطه های اندک از امام روایت شده است (ر.ک؛ افندی، ۱۴۰۰، ۱۱). باید عنوان کرد که این صحیفه در میان فقها و محدثان ناشناخته بود اما نسخه ای کهن از این صحیفه، به روایت محمد بن وارث از حسین بن اشکیب و به خط ابن مقله یافت شده (ر.ک؛ عاملی، ۱۴۱۳: ۱۱۲) و اکنون به چاپ رسیده است.

۴-۱-۵. معرفی راویان موثق و ناشناخته در نسخه ابن فضل

راوی ناشناخته: تنها راوی این روایت، ابوالقاسم بن میمون بن حمزه و نوه اش ابوابراهیم احمد بن قاسم بن میمون هستند آنها از اهالی مصر هستند که در آنجا این روایت را از عبیدالله بن فضل شنیده (ر.ک؛ حموی، ۱۳۸۰، ۱۲۲/۲؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۷۰/۲۷). ابوالقاسم بن میمون از راویان کتاب صحیح مسلم در مصر (ر.ک؛ سمعانی، ۱۳۸۲: ۴۸۳) و از شاگردان امام طحاوی (ر.ک؛ نجار، ۱۳۸۷: ۲۸/۱) و از اساتید ابن ماکولا (ر.ک؛ ابن ماکولا، ۱۴۱۱: ۲۷/۱) است -در باره مذهب ابوالقاسم بن میمون اطلاعی ثبت نشده ولی با توجه به اینکه او راوی صحیح مسلم بوده و اساتید و شاگردان او از اهل سنت بوده اند احتمال دارد که او نیز اهل تسنن باشد - در میان کتاب های کهن رجالی و فهرستی او را به عنوان راوی صحیفه، معرفی نکرده اند و شاید به این خاطر است که کاتبان و راویان او همگی اهل مصر هستند، با این وجود در سال های اخیر نسخه ارز شمنندی از این روایت در کتابخانه ایاصوفیای استانبول شناسایی شده است (ر.ک؛ سجادی، ۱۳۸۳: ۴۴).

۴-۱-۶. معرفی راویان موثق و ناشناخته در نسخه علی بن حماد بن العلاء

راویان موثق: راویان موثق و شناخته شده در این نسخه شامل: شیخ محمد بن شهاب‌الدین احمد بن نعمت‌الله بن خاتون عاملی است او فرزند نعمت‌الله بن خاتون از مشاهیر بزرگ خاندان آل‌خاتون در لبنان بوده (ر.ک؛ افندی، ۱۴۰۱: ۷۷/۱). شهاب‌الدین نیز همانند پدرش از اعضای برجسته خاندان ابن‌خاتون بوده و روایات زیادی به واسطه پدرش نقل نموده و از شهید ثانی اجازه نقل روایت داشته است (ر.ک؛ مجلسی، ۱۳۶۵: ۱۰۹/۱۰۵) او با سند متصل خود صحیفه را از علی بن حماد نقل کرده است (ر.ک؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۹۶).

راویان ناشناخته: راویان ناشناخته‌ای در این نسخه وجود دارند که شامل: احمد بن فیاض بن منصور بن زیاد، عبدالعزیز بن عبدالله خوارزمی، مهلهل بن عبدالعزیز، محمد بن علی بن حسین هستند که درباره شخصیت آنها اطلاعی در دست نیست اما در سلسله راویان شهاب‌الدین احمد بن نعمت‌الله اسامی آنها به عنوان راویان این نسخه ثبت شده است (ر.ک؛ مجلسی، ۱۳۸۸: ۱۰۹/۱۰۵) نقل روایت آنها از فردی موثق چون شهاب‌الدین احمد بن نعمت‌الله ارزشمند است. همان‌گونه که قبلاً بیان شد این روایت را هیچ‌یک از مشایخ حدیث روایت نکرده و نامی از آن به میان نیاورده‌اند، بنابراین احتمال اینکه تنها اجازه‌نامه باشد و روایت متفاوتی از صحیفه نباشد هم بعید نیست.

۵. معرفی و اعتبارسنجی راویان مجعول در نقل صحیفه

ابوالفضل شیبانی و ابن‌اخی طاهر علوی: آنان از راویان در سند عمیر بن متوکل هستند که در برهه‌ای از زمان به‌عنوان جاعل شناخته شده‌اند، لذا در این بخش از پژوهش، میزان وثاقت آنها در نقل صحیفه مورد بررسی قرار خواهد گرفت:

۵-۱. ابوالفضل شیبانی (م ۳۷۸). از محدثین پرکار شیعه در قرن چهارم هجری است (ر.ک؛ نجاشی ۱۳۶۵: ۳۹۶) از کودکی در شهر بغداد شروع به یادگیری حدیث کرد و در راه کسب علم به سفرهای زیادی پرداخت. او از افرادی است که در قرن چهارم با در اختیار داشتن روایت‌های علی بن نعمان اعلم و ابن‌مطهر (ر.ک؛ افندی: ۱۴۰۱، ۱۳۲/۲؛ نجاشی: ۱۳۶۵، ۴۲۶) به نقل صحیفه می‌پردازد. نسخه او مورد توجه بیشتر علما و محدثین قرار گرفت و در نهایت توسط

علامه مجلسی در بلاد اسلامی منتشر گشت و امروزه با عنوان صحیفه مشهوره شناخته می‌شود. نکته مورد توجه درباره ابوالفضل یاد کردن از او با عنوان جاعل است و این امر سبب شده است که بسیاری از معاندین در روایات او خلل ایجاد کنند اما با واکاوی و تفحص در زندگی او علت این خلط و جعل قابل پاسخ‌گویی است.

ابوالفضل تلاش زیادی در حفظ احادیث و ادعیه داشت و دعا‌های زیادی به نقل از او در منابع وجود دارد که نشان‌دهنده میزان پایبندی و باور او به اثرگذاری دعا و زیارت است. علاوه بر صحیفه سجاده، دعاها و زیارات زیادی به نقل از شیانی در منابع ثبت شده است، او در قرن سوم، به نقل صحیفه پرداخته و سپس این میراث ارزشمند در اختیار سایر محدثین قرار می‌گیرد علمایی چون محمدبن هارون تلکبری، شیخ مفید، احمدبن محمد عکبری معدل، ابن‌اشناس بزاز، حسین بن عبیدالله غضائری، شیخ طوسی، مفیدثانی، احمدبن محمد شهریار، عمیدالرسا، بهاءشرف، علامه مجلسی. و ... به نقل صحیفه او می‌پردازند.

با این وجود برای ابوالفضل توثیق صریحی نداریم ولی نمی‌توان به روایات او بی‌اعتماد بود. گزینه‌هایی برای پذیرش روایت‌های او وجود دارد:

الف. ابوالفضل در برابر طیف‌های مختلفی از محدثانی که مخالف امامیه بودند قرار داشت آن‌ها روایاتی در رد و انکار عقاید و باورهای مذهب امامیه بیان می‌کردند (شوشتری: ۱۴۱۰، ۲۶۰؛ خزاز قمی: ۱۴۰۱، ۱۵۰). ابوالفضل در دفاع از باورهای امامیه، روایت‌هایی را از اصحاب پیامبر (ص) نقل کرد این روایت‌ها در مورد مسئله امامت و امامان اثنی‌عشر بود (خزاز قمی: ۱۴۰۱، ۲۳-۱۸۷) که جز پا سخ‌گویی به طرف‌های منازعه یا مقابله به مثل با آن‌ها، کاربرد دیگری نداشته است و در خصوص این روایات ادعای جعل مطرح شده، حال آنکه روایاتی که اصل مسئله امامت را بیان می‌کند اگرچه در طول تاریخ گفتگو‌هایی به دنبال داشته اما در نهایت هیچ شک و تردیدی در صحت و اساس درستی آن‌ها حتی در منابع روایی امامیه وجود ندارد. لذا اگر این روایات جعلی هم باشند هیچ خدشه‌ای به سایر روایات و نقل صحیفه سجاده وارد نمی‌کند.

ب. شیخ طوسی از او با عناوین « کثیرالروایت » و « حسن‌الحفظ » یاد کرده (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۲۷: ۴۴۷) و روایات زیادی از او نقل نموده است، مخصوصاً در کتاب الامالی حدود ۲۰۰ صفحه از ابوالفضل نقل می‌کند (ر.ک؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۹۶) او در کتاب

الفهرست بارها می‌نویسد: «بهذا الاسناد» یا «بالاسناد الاول» در اکثر موارد، نام ابوالفضل در مشایخ، با واسطه شیخ طوسی بوده است (ر.ک؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۳۸۷: ۳۱۵) و طریقه شیخ به او را صحیح دانسته‌اند (ر.ک؛ خوئی، ۱۴۰۳: ۱۶/۳۴۶).

ج. او کسی بود که به جمع‌آوری ادعیه و زیارت می‌پرداخت و تخصص او در این امر سبب شده است که برخی ادعیه فقط در آثار او دیده شود، برای مثال دعای روز مباحله که توسط سیدبن طاووس نقل شده، با اسناد صحیح و روایات صریح از کتاب المباحله شیبانی نقل شده است (ر.ک؛ ابن طاووس، ۱۳۷۶: ۲/۳۱۰).

د. اهتمام زیدیان به نگهداری و حفظ روایات ابوالفضل سبب ارزشمند شدن روایات او شده است، کتاب «مسند زید» که مهم‌ترین میراث حدیثی زیدیه است توسط ابوالفضل نقل شده، وجود این کتاب در میان زیدیان باعث شده که آن‌ها از نام ابوالفضل زیاد استفاده کنند (ر.ک؛ علوی، ۱۴۲۴: ۱۰۷). علاوه بر این در کتاب «الفوائد المنتقاة» که مجموعه روایات ابوعلی محمدبن علی شجری علوی (ر.ک؛ صوری: ۱۴۰۷، ۴۳-۸۳)؛ همچنین در کتب الامالی الثنینه (ر.ک؛ شجری: ۱۴۲۹، ۸-۵۱۲) و الامالی الخمیسیه (ر.ک؛ شجری، ۱۴۰۳: ۱/ ۲-۲۲۸) از مرشد بالله یحیی بن حسین شجری (متوفی ۴۷۹) روایات متعددی از ابوالفضل شیبانی نقل شده است.

ه. در میان اهل سنت نیز روایات او مورد اعتماد است قاضی قضائی (متوفی ۴۵۴) از علمای معروف شافعی در مصر در قرن پنجم، در کتاب «المسند الشهاب» که حاوی ۱۰۰۰۰ روایت از پیامبر اکرم (ص) است، از ابوالفضل روایت‌هایی را نقل کرده است (ر.ک؛ قضائی، ۱۴۰۵: ۲۳۶/۱). همچنین در کتاب الفوائد المنتقاه و الغرائب الحسان عن الشیوخ الکوفیین (ر.ک؛ صوری، ۱۴۰۷: ۴۳-۸۳)، شعب الایمان (ر.ک؛ بیهقی، ۱۴۱۰: ۲/۲۲۲-۲۲۴)، شواهد التنزیل (ر.ک؛ حسکانی، ۱۴۱۱: ۱/۴۳-۴۳۷) و المناقب (ر.ک؛ خوارزمی، ۱۴۱۱: ۶۶)، از جمله کتب حدیثی اهل سنت هستند که روایات زیادی از ابوالفضل شیبانی در آن‌ها نقل شده است. اهمیت و جایگاه شیبانی در میان شیعه و اهل سنت آن‌قدر بزرگ بود که او حتی وقتی که از سوی مشایخ اهل سنت متهم به جعل حدیث شد، میراث روایی‌اش کنار گذاشته

نشد و محدثان اهل سنت با روش‌های متفاوت مثل تحریف نام شیانی یا استفاده از نام مستعار برای او، به نقل میراث روایی اش پرداختند (ر.ک؛ خطیب بغدادی، بی تا: ۸۰).
و اعتماد بزرگانی چون محمد بن هارون تلکبری (ابن طاووس: ۱۳۷۱، ۴۲۳)، شیخ مفید (مفید، ۱۴۱۴: ۲/ ۱۳۲-۱۳۵)، احمد بن محمد عکبری معدل، ابن اشناس بزاز (مدنی شیرازی، ۱۴۱۵: ۳۵/۱)، حسین بن عبیدالله غضائری (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۲۶)، شیخ طوسی (افندی، ۱۴۰۰: ۱۳۲/۲)، مفید ثانی (آقا بزرگ تهرانی، ۱۳۵۵: ۱۵/۱۹)، احمد بن محمد شهریار (افندی، ۱۴۰۰: ۲۲/۶)، عمیدالرسال، بهاء‌الشرف (نوری، ۱۳۶۸: ۴۹۰/۳)، علامه مجلسی و ... (مجلسی، ۱۳۲۱: ۱۶۴/۱۱۰) به روایت او در نقل صحیفه سجادیه است، همگان بر پاسداشت نسخه مشهوره همت گماشتند تمامی این افراد از عالمان شناخته شده‌ای هستند، اگر این افراد احتمال شک و تردید در روایات او می‌دیدند هرگز به نقل روایات او نمی‌پرداختند.

بنابراین مجموعه این قرائن و شواهد ما را به این نکته رهنمون می‌کند که او در نقل صحیفه سجادیه، صداقت داشته و نسخه نقل شده از سوی او با اسناد و روایانی معتبر بوده است. عنوان جاعل احتمالاً بعد از نقل صحیفه بر او اطلاق شده است زیرا اگر در آن زمان جاعل شناخته شده بود هرگز علما به او اعتماد نمی‌کردند.

۲-۵. ابن‌اخی طاهر علوی

حسن بن محمد بن یحیی حسینی بن علی بن ابی طالب (ع) (متوفی ۳۵۸) معروف به ابن‌اخی طاهر علوی، یکی از راویان مورد مناقشه‌ای است که در خصوص وثاقت او نظرات متفاوتی وجود دارد عده‌ای او را موثق خوانده و برخی دیگر از او با عنوان جاعل یاد کرده‌اند، کسانی چون مامقانی او را کذاب دانسته است (ر.ک؛ مامقانی، ۱۴۱۱: ۲۶۷) در مقابل این اتهامات، می‌توان به اجازاتی که برخی علمای بزرگ چون شیخ صدوق از او داشته اشاره نمود (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۲۷: ۴۲۲). ابن‌اخی طاهر از جد خود، اجازه نقل حدیث داشته و سایر علما از قبیل شیخ مفید، شیخ طوسی، ابوالحسن بن ابی جعفر النسابه و ابوعلی بن شاذان از او روایت‌هایی نقل نموده‌اند که در میراث حدیثی شیعه بسیار ارزشمند است، تلکبری نیز در بین سال‌های ۳۲۷ تا ۳۵۲، از او روایت شنیده است (ر.ک؛

طوسی: ۱۴۲۷، ۴۲۲). ابن‌اخی طاهر روایت‌های زیادی را از جد خود یحیی بن‌الحسن و برخی دیگر از محدثین نقل می‌کند (ر.ک؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۶۴). تألیفاتی نظیر کتاب المثالب و کتاب‌الغیبه و ذکر القائم (عج) منسوب به اوست (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۲۷: ۴۲۲).

با وجود نظرات متعارض درباره شخصیت او، باید به این سؤال پردازیم که روایات او تا چه حد موثق بوده‌اند و تا چه حد میتوان به صحیفه سجادیه‌ای که او روایت می‌کند اطمینان کرد، او در قرن چهارم هجری با در دست داشتن صحیفه‌های علی بن‌نعمان اعلم و احمد بن مسلم مطهری، به نقل این کتاب می‌پردازد (ر.ک؛ افندی: بی تا: ۱۳۲/۲؛ نجاشی ۱۳۶۵: ۴۲۶) و در دوره‌های بعد، کسانی چون احمد بن محمد عیاش، حسین بن عبیدالله غضائری، ابن‌عبدون، ابن‌شاذان، احمد بن علی نجاشی، ابوبکر دوری، ابو صمصام، خزاز قمی، حسن طوسی و ... که همگی علمای معروف و موثق در بین شیعه و اهل سنت بوده‌اند، به نقل از او می‌پردازند. با وجود اختلافاتی که در منابع مختلف درباره شخصیت او وجود دارد اما قرینه‌هایی جهت پذیرش روایت او در نقل صحیفه سجادیه وجود دارد:

الف: علما و اشخاصی بزرگ چون احمد بن محمد عیاش (ر.ک؛ مجلسی، ۱۳۲۱: ۲۱۷/۵۹) حسین بن عبیدالله غضائری (نجاشی: ۱۳۶۵، ۴۲۶)، ابن‌عبدون (ر.ک؛ طوسی: ۱۴۱۷، ۴۷۷)، ابن‌شاذان (ر.ک؛ مجلسی، ۲۱۷/۵۹)، احمد بن علی نجاشی (ر.ک؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ۴۲۶)، ابوبکر دوری (ر.ک؛ طوسی: ۱۴۱۷، ۴۷۷)، ابو صمصام، خزاز قمی (ر.ک؛ خزاز قمی، ۱۴۰۱: ۳۰۲-۳۰۶)، حسن طوسی (ر.ک؛ طوسی: ۱۴۱۷، ۴۷۷) ... به صحیفه سجادیه‌ای که او روایت کرده اعتماد کرده‌اند، بدون شک اگر احتمال جعل راوی وجود داشت یا او را با این عنوان می‌شناختند هرگز به او اعتماد نمی‌کردند بنابراین اعتماد این افراد سبب ارزش روایت او می‌شود.

ب: او از جد خود اجازه نقل حدیث داشته است و علمایی دیگر همچون شیخ صدوق از او اجازاتی داشته‌اند (ر.ک؛ طوسی، ۱۴۲۷: ۴۲۲) بنابراین این اجازات ثابت می‌کند که او در برهه‌ای از زندگی‌اش موثق بوده است.

علاوه بر این در علم حدیث، قواعدی تنظیم گشته که مشخص می‌کند که با توجه به برخی قرائن، می‌توان به آن روایت اطمینان نمود از قبیل:

الف. در کتب رجالی اهل سنت، در خصوص بسیاری از روایان ثقه عناوین ضعیف یا جاعل به کار رفته است اگر این سخنان قابل پذیرش باشد، باید بپذیریم که بسیاری از صحابه و تابعین ضعیف بوده‌اند، بنابراین محدثین بیان می‌کنند که نمی‌توان به خاطر تضعیف برخی روایان، احادیث آنان را نپذیرفت، زیرا منشأ بسیاری از این اتهامات، اختلافات مذهبی و منازعاتی است که میان شیعیان و اهل سنت رخ می‌داده است به همین دلیل عده‌ای بیان کرده‌اند که هر منکر الحدیثی، ضعیف نیست و می‌توان به روایت‌های آنان استناد نمود (ر.ک؛ ذهبی، بی تا: ۲۵۹/۱).

ب. قاعده و ضابطه‌ای بین رجالیون و محدثین اهل سنت رایج است و آن قاعده بیان می‌کند که در صورتی که علمای جرح و تعدیل، درباره یک روای نظرات متفاوتی داشته باشند، به گونه‌ای که نتوان نظر هیچ کدام از آن‌ها را ارجح دانست، آن روای، «مختلف فیه» خوانده شده و در مرتبه «حسن» قرار می‌گیرد بنابراین روایت او کلاً کنار گذاشته نخواهد شد (ر.ک؛ ذهبی، ۱۴۱۸: ۲۲۴/۱؛ زیعلی، ۱۴۱۸: ۷۱/۱؛ عسقلانی، ۱۴۰۱: ۵۰).

ج. در صورتی که طرق نقل یک روایت، متعدد باشد، این تعدد طرق، می‌تواند جبران‌کننده ضعف سند باشد و این بدان معنا است که اگر یک روایت اسناد متعدد داشته باشد در صورتی که همه آن اسناد ضعیف باشند، این امر باعث نمی‌شود که آن روایت را ضعیف بدانیم، زیرا اسناد متعدد یکدیگر را تقویت کرده و در این حالت آن روایت «حجت» خواهد بود حتی اگر روایان آن همگی جاعل و فاسق باشند و چنین حدیثی را در اصطلاح، حدیث «لغیره» می‌نامند و چنین تعدد سندی در خصوص صحیفه سجادیه وجود دارد و می‌تواند مضمول این قاعده قرار گیرد (ر.ک؛ حرانی، ۱۴۱۶: ۲۶/۱۸؛ البانی، ۱۳۹۹: ۱۶۰/۱؛ طحان، بی تا: ۱۹).

با بررسی و تکیه بر تمامی شواهد و قرائن موجود می‌توان به این حقیقت دست یافت که روایت ابن‌اخی طاهر در نقل صحیفه صحیح و قابل اعتماد و می‌توان به روایت او اطمینان نمود.

۶. رویکرد علمای اهل سنت نسبت به صحیفه سجادیه

علمای اهل سنت در طول تاریخ نقش مهمی در حفظ و انتقال صحیفه سجادیه ایفا نموده‌اند. این اهمیت تا جایی است که سومین سند از اسناد سه‌گانه صحیفه سجادیه توسط

عالم سنی یعنی محمد بن عبدالرزاق یمانی معروف به زبیدی حنفی نقل گردیده است. او در کتاب خود، به ذکر دعاهای صحیفه سجادیه پرداخته و سلسله راویان خود را که متصل به ائمه اهل بیت (ع) هستند بیان می‌کند (ر.ک؛ زبیدی: ۱۴۱۴، ۴/۴۸۰). از دیگر علمای اهل سنت که به حفظ و نگهداری صحیفه پرداخته و نسخه‌ی او به عنوان قدیمی‌ترین نسخه‌ی موجود شناخته شده و در اختیار مردم قرار دارد ابوبکر کرمانی است او یکی از فقهای شافعی و حنفی است که در اوایل قرن پنجم هجری در نیشابور می‌زیسته و به عنوان یکی از علما و مدرسان آن شهر شناخته می‌شده است (ر.ک؛ حسینی طهرانی، ۱۳۸۷: ۱۵/۱۰۴)، او در قرن پنجم هجری به روایت ابن مالک دسترسی می‌یابد و سایر علما به نقل و کتابت آن می‌پردازند. وجود این نسخه خطی و بسیار ارزشمند نشان دهنده ارادت خاص علمای اهل سنت به امام سجاد (ع) و کتاب صحیفه سجادیه است. در طول تاریخ دیگر علمای بزرگ اهل سنت بر حفظ این اثر گران‌بها اهتمام فراوان داشتند و به حفظ و صیانت از آن پرداخته و به جایگاه رفیع آن در میان اهل سنت توجه داشته‌اند. کسانی از قبیل:

۱. ابو حامد عبدالحمید بن هبة الله معروف به ابن ابی الحدید: (متوفی ۶۵۶) ادیب، شاعر و شارح نهج البلاغه. هر چند که درباره مذهب او مناقشه است و اهل سنت (ر.ک؛ ابن کثیر: ۱۳/۱۹۹) سعی در شیعی نامیدن او دارند اما از آثارش می‌توان به وضوح دید که او معتزلی و از اهل سنت است (ر.ک؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۷/۱).

ابن ابی الحدید پنج دعا از صحیفه سجادیه را در کتاب شرح نهج البلاغه آورده و صراحتاً عنوان کرده که این دعاها از صحیفه سجادیه است پنج دعا شامل:

الف. دعای ۴۶: «و کان يدعو به زین العابدین علی ابن الحسین علیه السلام و هو من ادعیه الصحیفه یا من یرحم من لا یرحمه العباد» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۶/۱۷۸).

ب. دعای ۱۶: «و من ادعیه علیه السلام و هو من ادعیه الصحیفه ایضا اللهم یا من برحمته یستغیث المذنبون» (ابن ابی الحدید: ۱۴۰۴، ۶/۱۸۰).

ج. دعای ۸: «و من دعائه علیه السلام و هو من ادعیه الصحیفه ایضا اللهم انی أعوذ بک من هیجان الحرص» (ابن ابی الحدید: ۱۴۰۴، ۶/۱۸۵).

د. بخش عمده‌ای از دعای اول صحیفه: «و من دعائه علیه السلام و تحمیده و ذکر النبى صلى الله عليه و آله و سلم و هو من ادعيه صحيفه ايضاً وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ بِكُلِّ مَا حَمِدَهُ بِهِ أَذْنِي مَلَائِكَتِهِ إِلَيْهِ» (ابن ابی الحدید: ۱۴۰۴، ۱۸۵/۶).

ه. دعای ۲: «وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي مَنَّ عَلَيْنَا بِمُحَمَّدٍ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ ذُونَ الْأُمَمِ الْمَا ضِيهِ وَ الْقُرُونِ السَّالِفَةِ» (ابن ابی الحدید: ۱۴۰۴، ۱۸۵/۶).

۲. سلیمان بن ابراهیم قندوزی بلخی: (متوفی ۱۲۹۴ق) از مشایخ بزرگ طریقت و حنفی مذهب و نقش‌بندی مشرب بود. او در کتاب معروف خود به اسم «ینایع الموده لذوی القربی» که درباره زندگانی اهل بیت (ع) است فصلی تحت عنوان «الباب الثامن و التسعون فی ایراد بعض الادعيه و المناجاة التي تكون في الصحيفة الكاملة للامام الهمام زين العابدين و هي زبور اهل البيت الطيبين سلام الله عليهم» آورده و در این فصل بسیاری از دعاهاى صحیفه را نقل می‌کند (قندوزی: ۱۴۲۲، ۳/۴۱۱-۴۳۱).

الف. شیخ طنطاوی جوهری: (متوفی ۱۹۴۰م) از علما و فضلاى اهل سنت در کشور مصر است وقتی که علامه مرعشی نجفی نسخه‌ای از صحیفه را برایش می‌فرستد، او در برابر فضائل و محتوای ارزشمند این کتاب در شگفتی فرو می‌رود و این گونه می‌نویسد: «این از بدبختی و بی‌بهرگی و محرومیت ماست که تاکنون بر این اثر گران‌بها و جاویدان که از موارد نبوت است دست نیافته بودیم من هر چه در آن می‌نگریم آن را فراتر از کلام مخلوق و فروتر از کلام خالق می‌یابم» (حسینی طهرانی، ۱۳۸۷: ۴۱/۱۵).

او همچنین در مقاله‌ای با عنوان «ادعیه علی زین العابدین (ع) و ماذا يستفيد منها المسلمون» درباره صحیفه سجادیه این گونه می‌نویسد: «... من در آن کتاب، مدتی تأمل کردم و درباره محتوای آن اندیشیدم، محتوای آن من را به حیرت و شگفتی کشاند و با خود گفتم کاش می‌فهمیدم که چرا مسلمین در برابر این یادگار جاودانه، خود را به نادانی و خواب‌زده‌اند در حالی که نمی‌دانند چه گنجینه عظیم و چه معدن علمی را خداوند برایشان ذخیره نموده اگر انسان‌ها این گنجینه‌ها و معادن علم را بگشایند و به اسرار آن پی ببرند یقین خواهند نمود که پیش‌ازین، شیعه و سنی در خواب غفلت بوده‌اند و بی‌مورد با یکدیگر جدال می‌کرده‌اند...» (ابن ادریس، ۱۴۲۹: ۵۷).

ب. شیخ احمد فهمی محمد: از وکلا و عالمان مصری در سال ۱۳۷۳ هجری، شرحی از صحیفه سجادیه با عنوان «الصحیفه الکامله: ادعیه امام زین العابدین علی ابن الحسین ر ضل الله عنهما» منتشر نمود او در مقدمه کتابش می‌گوید: «صحیفه کامله سجادیه از دعاهاى مأثور و مناجات‌های ارزشمند است، هر کس که جویای نیایش با خداوند باشد می‌تواند از بوستانش بهره‌برد و از میوه‌اش بچیند. این دعاها از سید الساجدین، زین العابدین علی ابن الحسین (ع) به ما رسیده و به حمد خداوند تعالی تمام نیازهای دینی و دنیوی انسان را تأمین می‌کند...» (ابن ادریس، ۱۴۲۹: ۸۴).

ج. احمد محمد جمعه الابیوقی: استاد دانشگاه شریعت مصر در مقاله‌ای تحت عنوان «زین العابدین فی فلسفته» این‌گونه می‌نویسد: «چه زیبا است این پیشوای ربانی و مقتدای روحانی و مربی اخلاق که دل‌های امت و جان‌های بشر را رهبری می‌کند و دست انسان‌ها را از مبدأ ۲۰ قرن می‌گیرد تا مردم را به دایره عبادت ببرد آن‌ها را در راه زندگی حقه راه می‌برد و تنگی معیشت و دشواری‌های زندگی را از آن‌ها می‌گیرد، معنای حیات را به آنان فهمانده و به ارزشمندی عمر و زمان آگاه می‌سازد...» (ابن ادریس: ۱۴۲۹، ۷۳).

د. محمد کامل حسین: استاد ادبیات عرب در دانشگاه‌های مصر در مقاله‌ای با عنوان «خواطر فی ادعیه امام زین العابدین» در خصوص صحیفه سجادیه می‌نویسد: «ممکن است تعجب کنید که این کلام را از نویسندگان سنی در وصف یکی از ائمه شیعه می‌خوانید، من در سرزمینی متولد شده‌ام که مردمانش سنی مذهب بوده و میان گروهی بزرگ شده‌ام که به مذهب شافعی گردن نهاده‌اند اما من در این سرزمین سنی مذهب، دیدم که مردمانش چگونه اهل بیت پیامبر (ص) و امامان شیعه را ارج می‌نهند، من این کلمات را در حالی می‌نویسم که کتابی پربار اما کم‌برگ در پیش روی خود دارم که شامل برخی دعاهاى مولایمان علی بن الحسین است. دوست داشتم درباره درون‌مایه این دعاها بیشتر بنویسم اما واژگان و کلمات برای گفتن آنچه در ذهن دارم، کم هستند، و عقل در برابر عظمت آن به حیرت می‌افتد و قلم در دستانم می‌لرزد من در اینجا فقط به ناتوانی و قصور خود از تعبیر، اقرار می‌کنم مبادا در ایفای موضوع کوتاهی کرده باشم...» (ابن ادریس: ۱۴۲۹: ۷۹).

۷. پاسخ کلی به شبهات

آنچه در این پژوهش مورد تحقیق واقع شد بررسی و پاسخ به شبهاتی بود که از سوی اهل سنت بر سلسله اسناد و روایان صحیفه وارد شده بود. شبهه اول بیان می‌نمود که برخی روایان در سند عمیر بن متوکل جاعل و ناشناخته هستند، اما این امر نمی‌تواند دلیلی بر عدم وثاقت آنها و رد روایات این افراد باشد ضمن اینکه شواهدی برای اعتماد نمودن به روایات آنها در دست است از جمله بررسی میزان صداقت روایانی است که در مرتبه قبل و بعد این افراد قرار دارند از آنجایی که این افراد ناشناخته از افراد موثق نقل روایت کرده و سپس افرادی موثق و مشهور به روایت آنها دسترسی داشته و نقل روایت نموده‌اند، بنابراین می‌توان روایت فرد ناشناخته را نیز مورد اعتماد قرار داد. ضمن اینکه ناشناخته بودن فرد نمی‌تواند دلیلی بر عدم وثاقت او باشد زیرا در طول تاریخ بسیاری از شیعیان و علمای موثق به دلیل اختلافاتی که با علمای اهل سنت داشته و همچنین به دلیل اعتقاد به برخی عقاید و آموزه‌هایی چون رجعت، مورد انکار مخالفین قرار گرفته‌اند لذا نمی‌توان به راحتی افراد را متهم به جعل و رد روایات آنان نمود.

شبهه دوم بیان می‌نمود که روایانی مجعول چون ابن‌احی طاهر علوی و ابوالفضل شیبانی در سلسله اسنادی صحیفه قرار دارند که سبب سلب اعتماد به نقل آنها می‌شود. اما قرائن و شواهدی ارائه شد که با تکیه بر آنان می‌توان به نقل صحیفه از سوی آنان اطمینان نمود زیرا علمای بزرگ و موثق که مورد اعتماد فریقین هستند در طول تاریخ به روایت این افراد اعتماد نموده‌اند و اگر احتمال جعل در نقل صحیفه وجود داشت هرگز بدین امر دست نمی‌زدند و از آنجایی که سایر روایات این افراد مورد قبول سایر گروه‌های دینی از جمله زیدیه و اهل سنت قرار دارند بنابراین باید بیان داشت که این اختلاف عقیده از چه نشأت می‌گیرد چرا برخی روایات مورد قبول و برخی دیگر رد می‌شود در حالی که هر دو از یک فرد نقل شده است، زیرا همان‌گونه که قبلاً بیان شد منشأ بسیاری از این اختلافات و اتهام‌ها اختلافات دینی و مذهبی بین فرق شیعه و اهل سنت است که سبب می‌شد به راحتی افراد را جاعل بدانند. علاوه بر این بسیاری از محدثین فریقین قواعدی وضع نموده‌اند که در صورت فراهم بودن برخی شواهد و استدلال‌ات می‌توان به روایتی

اعتماد نمود از جمله وجود طرق مختلف روایی، اسناد متعدد و ... که سبب صحیح و حجت دانستن آن روایت می‌شود و از آنجایی که طرق و اسناد متعددی برای صحیفه وجود دارد، می‌تواند مشمول این قواعد قرار گیرد.

شبهه سوم ناظر بدین امر بود که صحیفه در محافل اهل سنت فاقد ارزش و اعتبار است اما این ادعا نمی‌تواند صحیح باشد زیرا همواره علمایی بزرگ از مذهب اهل سنت به حفظ و نگهداری و کتابت آن پرداخته‌اند و بزرگانی دیگر در طول تاریخ ضمن استناد به دعاهای صحیفه، از محتوای ارزشمند آن بهره برده و آن را اثری منسوب به امام دانسته‌اند و در طول تاریخ عالمان زیادی به تبعیت از ائمه به حفظ و حراست، استنساخ، تکثیر و نسخه‌برداری، نوشتن شروح متعدد از صحیفه همت گماشته‌اند، باقی ماندن تعداد زیادی از نسخه‌های خطی حکایت‌گر آن است که همگی آگاه به ارزش و جایگاه والای صحیفه بوده‌اند و به انتساب آن به امام سجاد (ع) تردیدی نداشته‌اند. رویکرد عالمان دینی نسبت به این کتاب قابل توجه است و سبب شد که محدثان زیادی به آن اعتماد کنند و از متون دعایی آن استفاده کنند. این مسئله باعث شد که برخی علمای متأخر صحیفه سجادیه را جزء متواترات بدانند و با وجود این همه طرق و اساتید مختلف، انتساب آن به زین‌العابدین (ع) را قطعی بدانند.

۸. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بررسی شبهات اهل سنت در خصوص اسناد و راویان صحیفه سجادیه فراهم آمد. عمده شبهات مطرح شده در این باره در کتاب زندگی‌نامه انتقادی علی بن‌الحسین گرد آمده و با بررسی‌های صورت گرفته این نتایج حاصل شد.

تاکنون سه سند رسمی برای صحیفه سجادیه شناسایی شده است با عناوین سند عمیر بن متوکل، زبیدی حنفی و سند زیدی. هر یک از این اسناد حاوی راویان متعدد و نسخه‌هایی خطی است که هم‌اکنون موجود است.

عمده‌ترین شبهه‌ای که در بحث راویان مطرح شده، در خصوص راویان موجود در سند عمیر بن متوکل است این روایت دارای شش راوی اولیه است که شامل بزرگانی چون ابن مطهر، علی بن نعمان اعلم، ابن اشکب، عبیدالله بن فضل، ابن مالک و علی بن حماد هستند. آنان اکثراً از علمای بزرگ و صحابی معروف ائمه شیعه همچون امام هادی (ع)، امام حسن

عسکری (ع)، امام رضا (ع) بوده و صحیفه را بدون واسطه از عمیر بن متوکل دریافت نموده‌اند. اصحاب و شاگردانی بزرگ تربیت نموده‌اند که در دوره‌های بعد صحیفه توسط آنان نقل شده است. درباره روایانی که ذیل این سلسله اسنادی قرار دارد افرادی با عنوان موثق، ناشناخته و جاعل قرار داشتند، درباره روایان موثق بحثی نیست زیرا آنان مورد اعتماد علمای فریقین هستند، عمده‌ی مطالب در خصوص روایان ناشناخته و مجعول است که سعی شد با گردآوری مطالب و شواهد تاریخی ابهامات از این افراد برداشته شود.

در نسخه علی بن نعمان کسانی چون عبدالله بن عمر بن خطاب الزیات و بهاء‌الشرف؛ در نسخه ابن مطهر افرادی چون محمد مطهر، محمد بن حسن روز به ابی بکر مدائنی و عمر بن عیسی بن عامر سیرافی؛ در نسخه ابن مالک کسانی چون ابوبکر محمد بن علی کرمانی، بندار بن یحیی بروزن، محمد بن یحیی سهل دهنی؛ در نسخه ابن فضل کسانی چون ابوالقاسم بن میمون بن حمزه و نوه‌اش ابوابراهیم احمد بن قاسم بن میمون و در نسخه ابن حماد کسانی چون احمد بن فیاض بن منصور بن زیاد، عبدالعزیز بن عبدالله خوارزمی، مهلهل بن عبدالعزیز، محمد بن علی بن حسین به عنوان روایان ناشناخته وجود دارند که با بررسی شواهدی از جمله اعتماد بر روایان قبل و بعد آنان، می‌تواند مهر تأییدی بر روایت آنان باشد ضمن اینکه نسخه ابن اشکیب دارای روای ناشناخته نیست.

روایان مجعول نیز حول دو شخصیت به نام‌های ابوالفضل شیبانی و ابن‌اخی طاهر هستند آن دو که به روایت‌های ابن مطهر و ابن اعلم دسترسی داشتند شروع به نقل آن نمودند و سپس علمایی بزرگ به نقل آنان اعتماد نموده و روایت آنان را صحیح دانستند. اعتماد این افراد سبب ارزش روایت آنها شده است ضمن اینکه آنها هم عنوان جاعل و هم عنوان ثقة را داشته‌اند و لذا نمی‌توان به طور قطع بیان داشت که آنان در نقل صحیفه جاعل بوده‌اند زیرا اعتماد بزرگان اثبات کننده این نکته است که آنان در آن برهه زمانی که به صحیفه دسترسی داشته‌اند با عنوان جاعل معروف نگشته بودند. علاوه بر آن شواهد و قرائن دیگر از جمله وجود اسناد و طرق مختلف روایی می‌تواند ضعف سندی را جبران کند و این امر در خصوص روایت این دو شخص صادق است.



سومین شبهه‌ای که بدان پرداخته شد ادعای عدم اعتبار صحیفه در بین اهل سنت بود که این ادعا برخلاف حقیقت بود زیرا در طول تاریخ علمای بزرگ اهل سنت تلاش و

کوشش فراوان در حفظ صحیفه داشته‌اند کسانی چون ابن‌ابی‌الحدید معتزلی، شیخ ابراهیم قندوزی از علمای متأخر و کسانی چون شیخ طنطاوی جوهری، شیخ احمد فهمی محمد، احمد محمد جمعه الابیوقی و محمد کامل حسین از علمای معاصر، زبان به توصیف صحیفه نهاده و ضمن تأیید انتساب سند صحیفه به امام سجاد (ع) آن را کلامی برآمده از معصوم و فوق کلام انسان و پایین‌تر از کلام خدا دانسته‌اند. همچنین روایاتی چون ابوبکر کرمانی در سند ابن مالک سنی مذهب بوده و سومین سند توسط مرتضی زبیدی حنفی نقل شده است که او عالم سنی مذهب بوده است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Fatemeh Taherizadeh		https://orcid.org/0000-0002-1952-4387
Mohammad Moeini Far		https://orcid.org/0009-0004-3614-1910
Akbar Bagheri		https://orcid.org/0000-0002-3613-062x
Seyyed Mohammad Sebt Tabataba'i Yazdy		https://orcid.org/0009-0001-5008-2732

منابع

صحیفه سجادیه.

آقابزرگ تهرانی، محمدحسین. (۱۳۸۷). *نوائغ الرواه فی رابعه المئات*. قم: مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی.

_____ . (۱۳۵۵). *ذریعه الی تصانیف الشیعه*. نجف: مطبعه الغاری.

آتابای، بدری. (۱۳۵۲). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه سلطنتی*. انتشارات کتابخانه سلطنتی.

ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۸۵). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارالصادر.

ابن‌ادریس، محمد بن احمد. (۱۴۲۹). *حاشیه ابن‌ادریس علی صحیفه سجادیه*. تحقیق سید محمد

مهدی سید حسن موسوی مشهد: انتشارات دلیل ما.

ابن داوود، حسین بن علی. (۱۳۸۳). *رجال ابن‌داوود*. قم: منشورات الرضی.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (بی تا). *معالم العلماء*. تحقیق سید محمد صادق آل بحر العلوم.
ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۷۱). *جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع*. تحقیق جواد قیومی.
قم: موسسه الافاق.

_____ . (۱۴۰۹). *فتحالابواب*. قم: موسسه آل بیت.

ابن قولویه، جعفر بن محمد. (۱۴۱۷). *کامل الزیارات*. تصحیح جواد قیومی. موسسه نشر الفقاهه.
ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۳۹۸). *البدایه و النهایه*. بیروت: انتشارات دارالفکر.
ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله. (۱۴۰۴). *شرح نهج البلاغه*. قم: مکتبه آیت الله العظمی المرعشی
نجفی.

ابن عساکر، ابو القاسم علی بن حسن بن هبه الله. (۱۴۱۵). *تاریخ مدینه دمشق*. انتشارات دار الفکر
للطباعة والنشر و التوزیع.

ابطحی اصفهانی، سید محمد باقر. (۱۴۱۱). *الصحیفه السجادیه الجامعه*. قم: مؤسسه انصاریان.
افندی، عبدالله. (۱۴۰۱). *ریاض العلماء*. تحقیق سید احمد حسینی. قم: مکتبه آیت الله المرعشی.
_____ . (۱۴۰۰). *صحیفه الثالثه (بی جا)*.

البانی. (۱۴۰۵). *ارواء الغلیل فی تخریج أحادیث منار السبیل*. بیروت: المکتب الاسلامی
الثانیه.

التستری، شیخ محمد تقی. (۱۴۱۰). *قاموس الرجال*. مؤسسه نشر الاسلامی.
قضاعی، محمد بن سلامه. (۱۴۰۵). *مسند شهاب*. تحقیق حمدی عبدالمجید السلفی. بیروت:
مؤسسه الرساله.

قفاری، ناصر بن عبدالله. (۱۴۲۶). *حقیقه الصحیفه السجادیه المنسوبه للامام علی بن الحسین*. مصر:
مکتبه الرضوان.

صوری، محمد بن علی. (۱۴۰۷). *الفوائد المنتقاء و الغرائب الاحسان عن الشیوخ الکوفیین*. بیروت:
دارالکتب العربی.

بیهقی، احمد بن الحسین. (۱۴۱۰). *شعب الایمان*. تحقیق محمد السعید بن بسیونی زغلول. بیروت:
دارالکتب العلمیه.

حسینی طهرانی، سید محمد حسین. (۱۳۸۷). *معادشناسی*. تهران: انتشارات علامه طباطبائی.
حسینی اشکوری، احمد. (۱۳۷۱). *فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله
مرعشی نجفی*. قم: کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).

- حسكاني، عبيدالله بن عبدالله. (۱۴۱۱). *شواهد التنزيل لقواعد التفضيل*. تحقيق محمدباقر محمودي. تهران: مجمع احياء الثقافه الاسلاميه.
- سحر عاملي، محمد بن الحسن. (۱۳۸۵). *امل الامل*. تحقيق احمد الحسيني. بغداد: مكتبه اندلس.
- حلي، حسن بن يوسف. (۱۴۰۲). *الرجال*. مصحح بحر العلوم، محمد صادق. قم: انتشارات الشريف الرضي.
- _____ . (۱۴۱۷). *خلاصه الاقوال في معرفه الرجال*. تحقيق جواد قيومي. قم: موسسه نشر الاسلامي.
- حموي، ياقوت بن عبدالله. (۱۳۸۰). *معجم البلدان*. منظمه التراث الثقافي الإيراني. المديرية العامه للتعليم والنشر والإنتاج الثقافي.
- حراني، احمد بن عبدالحليم ابن تيميه. (۱۴۱۶). *مجموع الفتاوى*. المدينه: مجمع الملك فهد للطباعه المصحف الشريف.
- خزاز قمي، علي بن محمد. (۱۴۰۱). *كفايه الاثر في النص على الاثمه اثني عشر*. تحقيق عبدالطيف حسيني كوه كمره اي. قم: انتشارات بيدار.
- خطيب بغدادي، احمد بن علي. (۱۴۱۷). *تاريخ بغداد او مدينه الاسلام*. مدينه: مكتبه السلفيه.
- خوارزمي، موفق بن احمد. (۱۴۱۱). *المناقب*. تحقيق مالك المحمودي. قم: مؤسسه نشر اسلامي.
- خويي، ابوالقاسم. (۱۴۰۳ق). *معجم رجال حديث*. قم: مدينه العلم.
- ذهبي، محمد بن احمد. (۱۳۸۲). *ميزان الاعتدال*. محقق محمد علي بجاوي. بيروت: دار الفكر.
- زبيدي، مرتضى. (۱۴۱۴). *اتحاف الساده المتقين بشرح احياء علوم الدين*. بيروت: مؤسسه التاريخ العربي.
- زيعلی، عبدالله بن يوسف. (۱۴۱۸). *نصب الرأيه لاحاديث الهدايه مع حاشيه بغيه الالمعي في تخريج الزيعلي*. بيروت: دار القبله.
- سجادي، سيد احمد. (۱۳۸۳). *صحيفه سجاديه به روايت حسين بن اشكيب*. اصفهان: مؤسسه فرهنگي مطالعاتي الازهره.
- سمعاني، عبدالكريم بن محمد. (۱۴۰۸). *الانساب*. تعليق عبدالله عمر بارودي. بيروت: دار الجنان.
- شجري، حسين بن اسماعيل. (۱۴۲۹). *امالي الاثنيه*. تحقيق عبدالله بن حمود العزي. مؤسسه زيد بن علي الثقافيه.
- _____ . (۱۴۰۳ق). *امالي الخميسيه*. بيروت: عالم الكتب.

شوشتری، محمدتقی. (۱۴۱۰). قاموس رجال. جماعه المدرسين في الحوزه العلميه. قم: موسسه النشر الاسلامي.

طبري، محمد بن ابی القاسم. (۱۳۸۳). بشاره المصطفى لشيعة المرتضى. نجف: المطباح الحيدريه. طوسي، محمد بن الحسن. (۱۴۱۷). الفهرست. تحقيق سيد جواد قيومي. قم: فقاهاه. _____ (۱۴۲۷). رجال. جماعه المدرسين في الحوزه العلميه. قم: مؤسسه النشر الاسلامي. طحان، محمد احمد. (بی تا). معجم مصطلحات الحديثيه. بر اساس نرم افزار مكتبه شامله. عاملی، زين العابدين بن علي. (۱۴۱۳). الرعايه في العلم درايه. قم: كتابخانه حضرت آيتالله العظمی مرعشي نجفی (ره).

عسقلانی، ابن حجر. (۱۳۹۰). لسان الميزان. بيروت: نشر العلمی. _____ (۱۴۰۱). القول المسدد في الذب عم مسند احمد. قاهره: مكتبه ابن تيميه. علوی، محمد بن علي. (۱۴۲۴). تسميه من روى عن زيد بن علي (ع) من التابعين. تنظيم خالد محمد عمر زيعلى.

غفارى، على اكبر. (۱۳۸۹). دراسات في علم درايه. تهران: انتشارات سمت. قرشى، على اكبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: انتشارات دارالكتب الاسلاميه. قندوزى، سليمان بن ابراهيم. (۱۴۲۲). ينابيع الموده لذوى القربى. منظمه الاوقاف و الشؤون الخيرييه. قم: دارالاسوة للطباعه و النشر

قمی، شيخ عباس. (۱۳۳۳). فوائد الرضويه في الاحوال العلماء المذهب الجعفريه. قم: بوستان كتاب (انتشارات دفتر تبليغات اسلامي حوزة علميه قم). مامقانى، عبدالله. (بی تا). تنقيح المقال. نجف: المطبعه المرتضويه.

_____ (۱۴۱۱). مقباس الهدايه. قم: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث. مجلسی، محمد باقر. (۱۳۸۸). بحار الأنوار. تهران: المكتبه الاسلاميه. مدنی شیرازی، سيد عليخان. (۱۴۱۵). رياض السالكين في شرح الصحيفه سيد الساجدين. قم: موسسه النشر الاسلامي.

مفيد، محمد بن نعمان. (۱۴۱۴). الارشاد في معرفه حجج الله على العباد. تحقيق موسسه آل بيت. قم: كنگره شيخ مفيد.

_____ (۱۴۱۳). امالي. تحقيق حسين استاد ولي. قم: كنگره شيخ مفيد. منتجبالدين، على بن عبيدالله. (۱۳۶۶). الفهرست. قم: انتشارات حضرت آيت الله مرعشي نجفی.

نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). *الرجال*. جماعه المدرسين في الحوزه العلميه. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

نجان، زهري محمد. (۱۳۸۷). *شرح معانی الآثار*. قم: مؤسسه تبيان الثقافيه والإعلاميه.

نجف، محمد مهدي. (۱۴۰۲). *الرساله الذهبیه*. قم: دار الخيام.

نوری، حسین بن محمد. (۱۴۰۸). *خاتمه المستدرک*. قم: مؤسسه آل البيت.

_____ . (۱۳۶۸). *مستدرک الوسائل*. قم: مؤسسه آل البيت.

وفادار مرادی، محمد. (۱۳۷۶ ش). *فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی*.

Al- Rabat, Abdullah, (2021), *Ali Ibn Al-Husayn, A Critical Biography*, Las Vegas, Publication Kindle Direct Publishing.

References

Al-Ş ah īfa al-Sajjādiyya.

Āghā-Bozorg Tehrāni, Muḥ ammad Muḥ sin Ibn ʿ Alī. (2008). *Ṭabaqāt a ʿ lām al-Shī ʿ a*, Qom: Markaz Etelaʿat wa Asnad Islam, [In Persian].

Āghā-Bozorg Tehrāni, Muḥ ammad Muḥ sin Ibn ʿ Alī. (1976). *Al-Dharī ʿ a ilā Taş ānīf al-Shī ʿ a*. Najaf: Matbeat Al-Ghari, [In Arabic].

Atabay, Badri. (1973). *Fehrest Ketabhay Khati Ketanhae Saltanati*. Tehran: Entesharat Ketab-Khaneh Royal, [In Persian].

Amoli, Zain al-Abidin Ibn Ali. (1992). *Al-Riyaʿah fī al-Ilm Al-Derayeh*, Qom: Entesharat Ketab-Khaneh Ayatullāh Marʿ ashī Najafī, [In Arabic].

Abṭ aḥ ī Iş fahāni, Seyyid Muḥ ammad Bāqir. (1990). *Al-Sahifa al-Sajadiyyah al-Jamaa*, Qom: Mu'assasah Entesharat Ansarian, [In Persian].

Al-Afandi, Abd Allāh. (1980). *Riyāḍ al- ʿ ulamā ʿ wa ḥ iyāḍ al-fuḍ alā ʿ*, researcher: Seyyed Ahmad Hussein. Qom: Entesharat Ketab-Khaneh Ayatullāh Marʿ ashī Najafī, [In Arabic].

----- . (1979). *al-Sahifat al-Sajjadiyya al-Thalathe*. (n.p), [In Arabic].

Al-Dhahabi, Shams ad-Dīn Abū ʿ Abdillāh Muḥ ammad. (2003). *Mizan al-Iʿtidal fī Naqd Ar-Rijal*, resercher: Muhammad Ali Bejawi, Beirut: Dar al-Fikr, [In Arabic].

Al-'Asqalani, Ibn Ḥajar. (2011). *Lisan al-Mizan*. Beirut: al-Nashr Al-Alamy, [In Arabic].

- Al-'Asqalani, Ibn Hajar.(1980). *al-Qawl al-Musaddad fi Musnad Ahmad*. Cairo: Al-Maktabah Ibn Taymiyyah, [In Arabic].
- Al-Ḥarrānī, Aḥmad Ibn 'Abd al-Ḥalīm Ibn 'Abd as-Salām Ibn Taymiyya.(1995).*Majmu' al-Fatawa al-Kubra*. Madinah: Majmam Al-Mulk Fahd Al-Tabaee Al-Musaf al-Sharif, [In Arabic].
- Al-Ḥaskani, Ubayd Allah Ibn 'Abd Allah.(1990). *Shawāhid al-Tanzīl li Qawā' id al-Tafḍīl*, researcher: Muhammad Baqir Mahmoudi. Tehran: Majmeg Ehya Al-Theqat Al-Islami, [In Arabic].
- Al-Ḥamawī, Yāqūt Shihāb al-Dīni Ibn 'Abdullāh.(1940). *Mu' ḡam al-buldān, Manzamat Al-thurath Al-thaqafii Al-'iirani*. Beirut: Dar Ehya Al-Trath institute, [In Arabic].
- Al-Ḥurr Al-'Āmilī, Muḥammad Ibn al-Ḥasan.(2006).*Amal al-āmil fi 'ulamā' jabal 'āmil*,researcher Ahmad al-Husaini. Baghdad: Al-Maktabat Andalus,[In Arabic].
- Al-Ḥillī,al-Ḥasan Ibn Yūsuf. (1982). *Allameh Al-Ḥillī Al-Rijal*, researcher: Bahr al-Uloom, Muhammad Sadiq, Qom: Entesharat Al-Sharif Al-Razi, [In Persian].
- (1996). *Al-khulasa Al-Aqwal Fe Maerifat Al-Rijal*, researcher: Javad Qayoumi. Qom:Mu'assasah Nashr Al-Islam,[In Persian].
- Al-Khazzaz al-Qummi, Abu l-Qasim 'Ali Ibn Muhammad. (1980).*Kifāyat al-athar fi l-naṣṣ 'alā l-a' immat al-ithnā 'ashar 'alayhim al-salām*, editer: Kuh-e-Kamra .Qom: Entesharat Bidar , [In Persian].
- Al-Khaṭīb al-Baghdādī, Aḥmad Ibn Māhdī al-Shāfi' ī.(n.d).*Tarikh Baghdad ya Madineh as-Salām*. Madinah: Al-Maktabah Al-Salafeh. [In Arabic]
- Al-Khwārazmī, Mufaḡ Ibn Ahmad.(1990). *Al-Manāqib*, researcher: Malik Al-Mahmoudi.Qom: Entesharat Islami, [In Persian].
- Al-Kaffari, Nasser Ibn Abdullah .(2025). *Al-Haghighat Al-Sahifa al-Sajadiyyah Al-Mansibeh Lil Imam Ali b. Al-Husayn*.Cairo : Al-Maktabat Al-Rizwan,[In Arabic].
- Al-Khoei, Abū al-Qāsim.(1982).*Al- Moj'am Al-Rijal Al-Hadith* .Qom: Madinat Al-elm,[In Persian].
- Al-Madani Shirazi, Al-Sayyid Ṣadr al-Dīn 'Alī Ibn Aḥmad Ibn Muḥammad.(1994). *Riyāḍ al-sālikīn fi sharḥ saḥīfa Sayyid al-Sājidīn*. Qom: Mu'assasah Nashr Islami,[In Persian].

- Al-Mufid, Muhammad Ibn al-Nu'man.(1993).*Al-Irshad fi ma'rifat hujaj Allah 'ala al-'ibad*, Researcher: Mu'assasah Ahl al-Bayt .Tehran: Sheikh Mofid Congress, [In Persian].
- Al-Mufid, Muhammad Ibn al-Nu'man.(1413). *Al-Amali*, Researcher: Hussein Ostad Wali, Tehran: Sheikh Mofid Congress, [In Persian].
- Al-Māmaqānī, Abd Allāh Ibn Muḥ ammad Ḥ asan .(1990). *Tanqīḥ al-maqāl fī aḥ wāl al-rijāl* . Najaf: Al-Mattaba Al-Mortazawieh, [In Arabic].
- .(1990) *Al-Meqyas Al-Hedayeh*. Qom: Mu'assasah Ahl al-Bayt Le Ehya Al-Trath ,[In Arabic].
- Al-Majlisī, Muḥ ammad Bāqir Ibn Muḥ ammad Taqī Ibn Maqṣ ūd .(2009).*Biḥ ār al-' anwār*.Tehran: Al-Maktabeh al-Islamiya, [In Persian].
- Al-Mutjab Al-Din, Ali Ibn Ubaidullah .(1987). *Al-Fahrest*. Qom: Ayatullāh Mar^ʿ ashī Najafī, [In Persian].
- Al-Najāshī, Abu l-^ʿ Abbās Aḥ mad Ibn ^ʿ Alī .(1986). *Al-Rijal al-Najāshī*. Qom: Mu'assisa al-Nashr al-Islami,[In Persian].
- Al-Qadhāi, Muhammad Ibn Salameh .(1984). *Musnad al-Shahab* , researcher:Hamdi Abdul Majid Al-Salfi. Beirut:Mu'assisa Al-Risalah,[In Arabic].
- Al-Qunduzi, Sulayman Ibn Ibrahim.(2001). *Yanābī^ʿ al-mawadda lī-dhawī l-qūrbā*, Beirut: Mu'assisa al-'A'lami li-l-Matbu'at ,[In Arabic].
- Al-Rabbat, Abdullah.(2021).*Ali Ibn Al-Husayn A Critical Biography*, Kindle Direct publishing, Las Vegas: USA,[In English].
- Al-Sam^ʿ ānī, Abd al-Karīm b. Abī Bakr Muḥ ammad.(1408). *Kitāb al-Ansāb, Taaliq Abdullah Omar Baroodi, Dar Al-Jannan*, Beirut: Lebanon, [In Arabic].
- Al-Al-Ş adūq, Muḥ ammad Ibn ^ʿ Alī Ibn al-Husayn .(1983). *Kitāb Man lā yah ḍ uruh al-faqīh*. Qom:Mu'assisa al-Nashr al-Islami,[In Persian].
- Al-Shajari, Murshid Ballah Yahya Ibn Hussain Ibn Ismail.(2008) *Al-Amali al-Athniyyah*, researcher: Abdullah b. Hamoud al-Uzi, Zayd Ibn Ali al-Thaqfiyyah .Beirut: Dar al-Katab al-Elamiya,[In Arabic].
- .(1982).*Al-Amali Al-Khamisiyya*. Beirut: AL-alam al-kotob,[In Arabic].
- Al-Souri, Muhammad Ibn Ali .(1986). *Al-Fawâid al-Muntaqa wa al-Gharaib al-Ahsan an al-Sheyukh al-Kufayin*.Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, [In Arabic].

- Al-Ṭabarī, Imād al-Dīn Muḥammad Ibn Alī.(2004). *Bishārat al-Muṣṭafā li Shī'at al-Murtaḍā*. Najaf: Al-Matbah al-Haidariyya, [In Arabic].
- Al-Ṭūsī, Abū Ja'far Muḥammad Ibn al-Ḥasan.(1996). *al-Fehrest*, researcher: Sayyid Jawad Qayumi. Qom: Mu'assasah Al-Faghahat, [In Persian].
- .(2006). *Al-Rejal Al-Ṭūsī*. Qom: Mu'assisa al-Nashr al-Islami, [In Persian].
- . (2006). *Kitab al-Ghayba*. Najaf: Al-Matbah al-Haidariyy, [In Arabic].
- Al-Tustarī, Sheikh Muhammad-Taqi.(1989). *Qāmūs al-rijāl*. Qom: Mu'assisa Nashr Islami, [In Persian].
- Al-Zabīdī's, Murtaḍā .(1993). *Thāf al-sadāh*. Qom: Mu'assisa Nashr Islami, [In Persian].
- Al-Zayla'i, Abdullah Ibn Yusuf .(1997). *Nasb al-Raya: Takhreej Ahadith al-Hidaayah*. Beirut: Darul Kutubul Ilmiyyah, [In Arabic].
- Bayhaqī, Ahmad Ibn Ḥusayn.(1989). *Shu'ab al-Iman*, researcher: Muhammad al-Sa'eed b. Basiuni Zaghloul. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, [In Arabic].
- Husseini Tehrani, Seyyed Mohammad Hussein.(2008). *Ma'ad Shenasi*. Tehran: Allameh Tabatabai, [In Persian].
- Husseini Eshkuri, Ahmed.(1992). *Al-Fehrest Noskhe hay Khati Ketab-kaneh Ayatullāh Mar' ashī Najafī*. Qom: Ayatullāh Mar' ashī Najafī, [In Persian].
- Ibn-e Athīr, Alī Ibn Muḥammad .(2006). *al-Kamil fi al-Tarikh*. Beirut: Dar al-Sader, [In Arabic].
- Ibn-e Abi'l-Hadīd, Abd al-Hamīd Ibn Hībat-Allah.(1983). *Sharḥ Nahj al-Balāghah*, researcher: Ibrahim, Mohammad Abulfazl. Qom: Ayatullāh Mar' ashī Najaf, [In Persian].
- Ibn-e Asākir, Alī Ibn al-Ḥasan Ibn Hibat Allāh.(1994). *Tarikh Dimashq*, researcher: Omar b. Ghramah, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, [In Arabic].
- Ibn-e Dāwūd, Hossein b. Ali .(1383). *Rijal Ibn-e Dāwūd*, Publication of Al-Razi's, Qom: Iran, [In Persian].
- Ibn-e Idrīs al-Ḥillī, Muḥammad Ibn Ahmad.(2008). *Al-Hashyeh Ibn Idrīs al-Ḥillī Ala Al-Sahifa al-Sajjadiyeh*, researcher Seyyed Muhammad

- Mahdi Seyyed Hasan Mousavi. Khorasan: Entesharat : Dalil Ma, [In Persian].
- Ibn-e Qūlaway, Ja'Far Ibn Moḥ ammad. (1996). *Kāmil al-zīyārāt*, edited by Javad Qayyumi. Qom: Al-Fiqahah, [In Persian].
- Ibn-e Shahrāshūb , Muḥ ammad Ibn ' Alī . (2001). *Ma'alim Al-Olama*, researcher: Seyyed Muhammad Sadiq Ale Bahre Uloom. Najaf: :Matbeat Al-Heydariyeh, [In Arabic].
- Ibn-e Ṭ āwūs, Ali Ibn Musa . (1992). *Jamāl al-usbū' bi-kamāl al-'amāl al-mashrū'*, researcher by Javad Qayyumi. Qom: Al-Afaq Institute, [In Persian].
- . (1988). *Al-Iqbāl li-ṣ ālih al-a'māl*. Qom: Tablighat Eslami, [In Persian].
- . (1989). *Fath al-abwāb bayn dhawī l-albāb wa bayn rabb al-arbāb*. Qom : Mu'assasah Ahl al-Bayt, [In Persian].
- Ibn-e Kathīr, Ismā'īl Ibn 'Umar. (1986). *Al-Bidāya wa l-Nihāya*, edited by Shahadah Khalil. Beirut: Dar al-Fikr, [In Arabic].
- Ibn-e Mākūlā, Alī Ibn Hibat Allāh. (1990). *al-Ikmāl fī raf' al-irtiyāb 'an al-mu'talif wa al-mukhtalif min al-asmā' wa al-kunā wa al-ansāb*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya , [In Arabic].
- Khwānsārī, Muḥ ammad Bāqir . (2011). *Rawdat al-jannat fi ahwal al-'ulama' wa l-sadat*. Qom: Entesharat Ismaili, [In Persian].
- Qureshi, Ali Akbar. (1990). *Qāmūs al-Qur'ān*, Tehran: Darul Al-Kotob al-Islami, [In Persian].
- Qummī, Shaykh ' Abbās. (1954). *Al-Fawaed Al-Razwiyyah fi Ahwal Al-Ulama al-Madhab al-Jaafariyyah*. Qom: Bostan al-Kitab, [In Persian].
- Najjar, Zahri Mohammad. (2008). *Al-Sharh Ma' ānī l-' Akhbār*. Qom: Tabyan, [In Persian].
- Najaf, Mohammad Mahdi . (1981). *Al-Rasael al-Zahabiya* . Qom: Dar Al-Khayyam, [In Persian].
- Nūri, Hussein Ibn Muhammad. (1987). *Khatama al-Mustadrak*. Qom: Al-Bayt, [In Persian].
- Sajjadi, Seyyed Ahmad . (2004). *Al-Sahifa Al-Sajjadiyeh be Naghle az Hussein Ibn-e Ishkib*. Isfahan: Al-Azhra , [In Persian].
- Nūri, Hussein Ibn Muhammad. (1989). *Mustadrak al-wasā' il wa mustanbat al-masā' il*. Qom: Mu'assasah Al-Bayt, [In Persian].

Tahan, Mohammad Ahmad(n.d). *Mojam-estelahat Hadith , Narm Afzare Maktaba Shamaleh* ,[In Arabic].

Vafadar Moradi, Muhammad.(1997). *Fehrest Nosakh Khati Ketaba-Khaneh* .Mashhad: Markazi wa Markz Asnad Astan Qodas Rezvi, [In Persian].

استناد به این مقاله: طاهری زاده، فاطمه؛ معینی فر، محمد؛ باقری، اکبر و طباطبائی یزدی، سید محمد صبط (۱۴۰۳). اسناد، روایات و نسخ صحیفه سجادیه (پاسخی تطبیقی در ردّ شبهات مخالفین)، پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه دوره ۵، شماره ۹: ۱۸۷-۲۲۶.

Doi: 10.22054/jcst.2025.84124.1212



Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.